

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Duitse Iranpolitiek 1871-2005

Rezaeiejan, S.

Publication date
2012

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rezaeiejan, S. (2012). *Duitse Iranpolitiek 1871-2005*. Vossiuspers - Amsterdam University Press. <http://nl.aup.nl/books/9789056297039-duitse-iranpolitiek-1871-2005.html>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

Introductie en probleemstelling

We Germans are known throughout the world as a people with an abiding love of rules. This national trait is the reason why we know only too well that there hardly exists a rule without an exception. In diplomacy, a lack of clarity is one of the main virtues of a diplomat but there is one exception. And that is when it is predictable in advance that lack of clarity can cause the opposing side to make a false calculation, which in turn can lead to negative and irreparable consequences for its own or for the common interest. [...] German and European-Iranian relations have already reached the point where a lack of clarity can no longer be tolerated if it is our common interest to develop and deepen our relations.

(Joschka Fischer)

De onduidelijkheid waar Fischer op doelt, is niet recent en beperkt zich niet alleen tot diplomatenkringen. Er is sprake van een algeheel gebrek aan kennis over Duits-Iraanse betrekkingen.¹ Aan de Duitse Iranpolitiek na de revolutie zijn merkwaardig genoeg tot op heden nog geen uitgebreide wetenschappelijke studies gewijd.² Deze dissertatie gaat over de Duitse Iranpolitiek en geeft antwoord op vele openstaande vragen. Hoe heeft de Duitse Iranpolitiek zich vanaf zijn ontstaan tot in het heden ontwikkeld? Welke middelen zijn ingezet om de geformuleerde Duitse doelstellingen te bereiken? Hoe effectief is het beleid geweest? In hoeverre hebben gebeurtenissen zoals de Iraanse Revolutie voor veranderingen gezorgd in het Duitse buitenlandse beleid ten aanzien van Iran?

De belangrijkste doelstelling van deze dissertatie is om de Duitse Iranpolitiek vanaf het ontstaan van de officiële betrekkingen tussen deze landen in kaart te brengen en te onderzoeken op de volgende terreinen: politiek, economie en cultuur.

Daarnaast wordt de wisselwerking tussen de bilaterale Duits-Iraanse betrekkingen en het gemeenschappelijke buitenlandse beleid van de Europese Unie (EU) ten aanzien van Iran bestudeerd. Aan de hand hiervan wordt getoetst in hoeverre vanaf 1992 sprake is geweest van een gemeenschappelijk Europees buitenlands beleid, of van een *overgang* van nationale besluitvorming naar het Europese niveau. Sinds de totstandkoming, in 1992, van het Europese Gemeenschappelijke

---

¹ Er zijn slechts zes werken waarvan twee niet gepubliceerde dissertaties over dit onderwerp beschikbaar. Opvallend is ook dat al deze publicaties betrekking hebben op de Duitse Iranpolitiek van vóór de Iraanse Revolutie van 1979. De titels van deze boeken zullen in deel I worden genoemd.

² Wel zijn er in verband met incidentele gebeurtenissen korte artikelen verschenen. Bijvoorbeeld naar aanleiding van de 'Rushdie affaire' eind jaren tachtig van de twintigste eeuw, de 'Mykonos-Affaire' begin jaren negentig van de twintigste eeuw, en recentelijk nog het nucleaire programma van Iran.

Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) wordt er op initiatief van de Bondsrepubliek een ‘kritische’, en sinds 1997 een ‘constructieve’ dialoog met Iran gevoerd. Waarom is juist Duitsland de initiatiefnemer geweest als het gaat om het vormgeven van een coherent Europees beleid ten aanzien van Iran? Hoe heeft de Bondsrepubliek haar paralleldiplomatie, het bilaterale beleid ten aanzien van Iran en een multilaterale politiek via de EU, vormgegeven? Concreter uitgedrukt: welke zaken worden direct via het bilaterale verkeer met Iran geregeld en welke kwesties bij voorkeur via de EU-instellingen? En welke gevolgen heeft dit voor het proces van politieke integratie van de EU, in het licht van het verdrag van Maastricht? Ook in het vele onderzoek naar het GBVB is de effectiviteit van een Europese gemeenschappelijke politiek onvoldoende aan de hand van belangrijke casestudies onderzocht.³

De derde doelstelling van dit onderzoek is om de consistentie van het rolconcept *Zivilmacht*, een karakteristieke onderdeel van het zelfbeeld van Duitsland, te toetsen.⁴ Een van de bepalende kenmerken van dit concept is de veronderstelling dat in landen waar sprake is van een democratisch tekort, het democratiseringsproces bevorderd kan worden door het steunen van de civil society. Het buitenlandse beleid van een *Zivilmacht* onderscheidt zich door zijn ethische doelstellingen. Zo wordt bijvoorbeeld sterk de nadruk gelegd op het voeren van een mensenrechtenpolitiek ten aanzien van landen waar deze politiek wordt verwaarloosd. ‘Die Durchsetzung von Menschenrechten durch politische Konditionalität’ krijgt in het Duitse zelfbeeld prioriteit boven het voeren van een realistisch buitenlands beleid.⁵ Tegelijkertijd gaat een *Zivilmacht* er vanuit dat het civiliseren van internationale betrekkingen vooral door middel van dialoog en het creëren van interdependentie tussen staten mogelijk wordt. Het spanningsveld waarin een *Zivilmacht* moet opereren wordt al snel duidelijk; aan de ene kant dialoog en toenadering en aan de andere kant politieke conditionaliteit en mogelijk uitsluiting. In de Duitse retoriek krijgt het idealisme van een *Zivilmacht* in ieder geval de voorkeur.⁶ Hier wordt onderzocht of deze ook in de praktijk de voorkeur krijgt.

---

³ De Europa deskundige Karen Smith merkt in dit verband op dat: ‘One large issue that this book does not cover in great depth is how effective the EU has been in actually achieving its objectives. Attributing ‘success’ to the EU is an exercise largely in supposition in the absence of detailed case studies’, in: Smith, *European Union Foreign Policy in a Changing World*, 2005, 201.

⁴ Over de kenmerken van een *Zivilmacht* wordt in het vervolg van deze inleiding uitvoerig stilgestaan.

⁵ Wolfgang Heinz, ‘Menschenrechtspolitik’, in: Siegmund Schmidt en Gunther Hellmann, 2007, 697.

⁶ Illustratief in dit verband is het officiële beleid van de Bondsrepubliek verwoord door de Duitse minister van Buitenlandse Zaken: ‘Der Schutz der Menschenrechte ist eine Grundlage menschlicher Ethik. Die universelle menschlichen Grundrechte und Freiheiten sind unveräußerlich. Sie können daher nicht gegen andere Ziele, etwa im Wirtschaftsbereich, aufgerechnet werden.

Menschenrechtsschutz hat neben dieser prinzipiellen ethischen auch eine sehr konkrete, praktische Relevanz. Nur der Schutz der Menschenrechte und die Herrschaft des Rechts können echte,

Onderzoeksvragen

Uit de genoemde probleemstellingen en intenties volgen de centrale onderzoeksvragen:

Wat zijn de doelstellingen van de Duitse Iranpolitiek vanaf het ontstaan van de Duits-Iraanse betrekkingen, op welke wijze en hoe effectief zijn ze verwezenlijkt, welke gevolgen heeft het GBVB van de EU vanaf 1992 gehad op de Duitse Iranpolitiek en vice versa, en in hoeverre kunnen we de identiteitsperceptie van Duitsland als *Zivilmacht* herkennen in de praktijk?

Opbouw

Om deze vragen te onderzoeken, behandelt dit inleidende hoofdstuk het theoretische kader waarbinnen de studie plaatsvindt en wordt de onderzoeksmethode gepresenteerd.

Het theoretische kader geeft een kort overzicht van de belangrijkste theorieën op het gebied van de internationale betrekkingen. Naast deze algemene theorieën die de internationale betrekkingen (en zo ook de Duitse buitenlandse politiek) van een theoretisch fundament voorzien, worden ook de rolconcepten behandeld die vanuit verschillende invalshoeken de Duitse buitenlandse politiek na de hereniging (in 1990) proberen te verklaren.

Deel I bestaat uit twee hoofdstukken die samen een overzicht geven van de geschiedenis van de Duitse Iranpolitiek.

In het eerste hoofdstuk worden de grondslagen van de Duitse Iranpolitiek aan het eind van de negentiende eeuw in kaart gebracht. 1871, het jaar waarin het Duitse Keizerrijk wordt uitgeroepen vormt het vertrekpunt. In de eerste paragraaf wordt de positie van Iran aan het einde van de negentiende eeuw in de internationale politieke context besproken.

Vervolgens wordt het buitenlandse beleid van Duitsland⁷ ten aanzien van Iran op drie terreinen apart onderzocht: politiek, economie en cultuur.⁸ Het tweede

---

nachhaltige Stabilität und Frieden garantieren. Menschenrechtsverletzungen von heute sind die Kriege von morgen. Menschenrechtspolitik muss daher das Fundament präventiver Friedenspolitik sein. Mehr noch – Menschenrechte, Demokratie und Rechtsstaatlichkeit sind auch entscheidende Voraussetzungen für eine erfolgreiche, nachhaltige Entwicklung. Menschenrechtspolitik ist somit Prinzipien- und Interessenpolitik. Aus diesem Grund wird Deutschland dem Schutz der Menschenrechte weiterhin höchste Priorität geben'. Joschka Fischer *Auswärtiges Amt*, 2000, Voorwoord.

⁷ Geschiedenis is altijd omstrede. Er bestaat niet zoiets als een vaststaand verleden dat door middel van één verhaal verteld kan worden. Om deze reden wordt er in appendix 2 een kort overzicht gegeven van de Duitse buitenlandse politiek. Ook de interne debatten in Duitsland onder historici over de determinanten van het Duitse buitenlandse beleid worden hier behandeld.

hoofdstuk van deel I behandelt de Duitse Iranpolitiek in de twintigste eeuw tot aan de Iraanse Revolutie in 1979. Ook in dit hoofdstuk wordt dezelfde analyse toegepast. Het streven is om gedurende een bepaalde periode dezelfde analyse op een ander tijdstip te laten beginnen en eindigen waardoor er verschillende verhaallijnen ontstaan. Zo wordt duidelijk hoe Duitsland steeds weer zijn beleid heeft aangepast als gevolg van veranderende nationale prioriteiten, maar ook onder invloed van veranderingen in de internationale politieke en economische context. Zo worden lijnen van continuïteit getrokken, maar wordt tegelijkertijd het belang van gebeurtenissen duidelijk die voor discontinuïteit zorgen.

De historische analyse is beknopt en heeft tot doel twee belangrijke theses in deze studie te onderbouwen. De eerste is dat Iran historisch gezien altijd relatief een positief beeld van Duitsland heeft gehad dat tot op het heden invloed heeft op de Duits-Iraanse betrekkingen. De tweede stelling is dat Iran historisch gezien de betrekkingen met Duitsland altijd als een middel heeft gezien om de grootmachten (Rusland en Verenigd Koninkrijk, en later de Verenigde Staten) tegen elkaar uit te spelen. Dit wordt het concept van ‘Duitsland als derde macht’ genoemd, een positie die Duitsland nog steeds inneemt.

Deel II begint met de behandeling van een belangrijke gebeurtenis: de Iraanse Revolutie in 1979. In het eerste hoofdstuk van deel II wordt stilgestaan bij de oorzaken van de revolutie, die, hoewel deze voor westerse landen onverwacht kwam, toch structurele oorzaken kende.⁹ Hierna wordt in het tweede hoofdstuk gekeken naar de Duitse reactie op de Iraanse Revolutie. Deel II bespreekt de korte periode 1979-1992. Het is noodzakelijk om de Duitse Iranpolitiek gedurende deze jaren apart te onderzoeken. De revolutie bracht dusdanige veranderingen in de politieke, economische en culturele uitgangspunten en handelingen van Iran teweeg, dat voor Duitsland de aanpassing van zijn Iranbeleid onontkoombaar was.

In deel III wordt de Duitse Iranpolitiek in de periode 1992-2005 onderzocht. Centraal in dit deel staat de overgang naar het GBVB van de EU en daarmee het Duitse meersporenbeleid of de paralleldiplomatie; bilateraal tussen de twee staten en multilateraal via de EU.

Vanaf 1992 komt op initiatief van Duitsland binnen EU-verband een politiek van de ‘kritische dialoog’ met Iran tot stand (die tot 1996 duurt) en vanaf 1998 wordt de kritische dialoog omgezet in een politiek van de ‘constructieve dialoog’. In

---

⁸ De termen Perzië en Iran en islamitische republiek Iran worden in dit werk afwisselend door elkaar gebruikt. Officieel heette Iran in Europa voor 1935 Perzië. Na 1935 werd het op Iraans verzoek Iran genoemd en na de islamitische revolutie van 1979 is de officiële benaming islamitische republiek Iran.

⁹ Deze analyse is nodig omdat de oorzaken van de revolutie na 1979 het buitenlandse beleid van Iran na 1979 beïnvloedden.

deel III wordt respectievelijk de kritische en constructieve dialoog besproken, waarin naar antwoorden zal worden gezocht op de volgende vragen: waarom is juist Duitsland initiatiefnemer geweest van het voeren van een kritische dialoog met Iran? Wat zijn de doelstellingen van het voeren van een kritische en constructieve dialoog met Iran geweest en op welke terreinen is deze dialoog met Iran gevoerd? In hoeverre zijn de geformuleerde doelstellingen bereikt en wat voor implicaties hebben deze dialoogrondes gehad voor de effectiviteit van de Duitse en de buitenlandse politiek van de EU?

In deel III wordt ook het analytische rolconcept *Zivilmacht* getoetst, dat niet alleen het Duitse maar ook het Europese wereldbeeld beïnvloedt, en wordt het toegespitst op de Duitse en Europese Iranpolitiek met betrekking tot mensenrechten. Een *Zivilmacht* of civiele mogendheid wordt gekenmerkt door zijn terughoudendheid ten aanzien van het inzetten van militaire middelen binnen de internationale betrekkingen en doordat het zich liever beroept op *soft power*.¹⁰ Daarnaast moet bij een analyse van de buitenlandse politiek van een civiele mogendheid extra aandacht worden geschonken aan de normatieve politieke focus waarbij het verspreiden van democratie en bevorderen van mensenrechten belangrijke politieke voornemens zijn.

Aan het eind van deel III wordt onderzocht of en zo ja hoe deze doelstellingen in het Duitse en de Europese Iranpolitiek gerealiseerd zijn. In de conclusie presenteer ik het antwoord op de onderzoeksvragen.

Theoretisch kader en onderzoeksmethode

De leer der internationale betrekkingen is een relatief jonge specialisatie binnen de politieke wetenschappen.¹¹ Toch kent zij verschillende paradigmata en theorieën die ieder via een eigen logica het internationale politieke systeem proberen te interpreteren en het buitenlandse beleid van staten trachten te verklaren.

De Duitse Iranpolitiek kan systematischer geanalyseerd worden wanneer we, tegen de achtergrond van de theorieën van internationale betrekkingen, de politieke en economische relaties tussen Duitsland en Iran behandelen. Zo wordt de analyse niet louter in de vorm van een tijdbalk weergegeven, maar wordt elke

---

¹⁰ Joseph Nye, 'Soft Power', *Foreign Policy*, 1990 (80).

¹¹ Na de Eerste Wereldoorlog werd op de vredesconferentie van Parijs op 30 mei 1919 besloten om instituten op te richten die tot doel hadden internationale relaties te bestuderen. Het kenmerkende hiervan was de idealistische benadering. Doel van deze onderzoekscentra was wetenschappelijke vormgeving van de internationale rechtsorde en theoretische verrijking van het ideeëngoed van de Volkenbond. Rittberger en Hummel, in: Volker Rittberger (Hrsg.), *Theorien der Internationalen Beziehungen. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven*, 1990, 25-9.

politieke en economische beslissing theoretisch onderbouwd en zal onder meer duidelijk worden wat onder een 'realistisch' beleid wordt verstaan, maar ook waarom 'normen' belangrijk zijn in de Duitse buitenlandse politiek. Het zal blijken dat de geschiedenis via het collectieve geheugen het buitenlandse beleid wezenlijk beïnvloedt, maar ook dat economische belangen in botsing kunnen komen met morele principes.

Zonder het belang van theorievorming in de internationale betrekkingen te willen bagatelliseren, wordt hier ook betoogd dat voor een analyse van de Duitse buitenlandse politiek het niet voldoende is om alleen aan de hand van deze theorieën te werk te gaan. Zo legt de realistische theorie alleen de nadruk op de rol van het anarchistische internationale systeem bij het tot standkomen van het buitenlandse beleid van Duitsland. De liberale theorie daarentegen heeft vooral oog voor de binnenlandse en economische factoren die de Duitse buitenlandse politiek vormgeven. De constructivisten lijken betere kaarten in handen te hebben. Zij gebruiken bij het verklaren van de buitenlandse politiek van Duitsland, in tegenstelling tot realisten en liberalen, wel variabelen als identiteit en cultuur, maar in algemene termen. Wanneer we de kenmerken van de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek willen karakteriseren, dan kan dat beter aan de hand van een aantal rolconcepten: Duitsland als *Zentralmacht*, Duitsland als *Wirtschaftsmacht* en Duitsland als *Zivilmacht*. Rolconcepten zijn minder algemeen, leggen meer de nadruk op de specifieke buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland en hebben oog voor historische ontwikkelingen. Aan de hand van rolconcepten wordt het mogelijk de Duitse Iranpolitiek nauwkeuriger te analyseren. In deze studie worden de theorieën van internationale betrekkingen niet inhoudelijk getoetst maar dienen zij als een instrument om bepaalde politieke en economische handelingen van Duitsland en Iran te kunnen verklaren. Om deze reden kan worden volstaan met een beknopte bespreking van deze theorieën. In geval van rolconcepten wordt met name het concept van *Zivilmacht* inhoudelijk getoetst omdat deze een belangrijke plaats inneemt binnen de politieke retoriek van de Bondsrepubliek ten aanzien van de islamitische republiek Iran.

Het idealisme en de realistische kritiek

Na de Eerste Wereldoorlog legden veel beoefenaars van de leer van de internationale betrekkingen zich toe op het theoretisch verrijken van het ideeëngoed van de Volkenbond. Respecteren en toepassen van de internationale rechtsorde in de betrekkingen tussen staten binnen het kader van de Volkenbond, kon en moest tot democratische vrede leiden. Dit idealisme was gedurende een korte periode van 20 jaar het dominante paradigma binnen de internationale betrekkingen. De agressieve buitenlandse politiek van Adolf Hitler zorgde er voor

dat dit idealistische denkbeeld snel zijn vanzelfsprekendheid verloor en onder realistische kritiek kwam te staan.

De Britse diplomaat en historicus Edward Hallett Carr bestempelde de idealisten in zijn, veelzeggend in 1939 gepubliceerd boek, als naïeve utopisten.¹² De volgens Carr 'utopisch' idealistische theorie, hoewel op zich zeer wenselijk, hield geen rekening met het feit dat de belangrijkste actor in de internationale betrekkingen niet de Volkenbond, maar de nationale staat was. Bovendien hielden de idealisten volgens Carr niet voldoende rekening met machtsverhoudingen tussen staten en het inherente kenmerk van nationale staten: vergroten van soevereine macht, resulterend in machtspolitiek.¹³

Hoeveel macht heeft een staat nodig?¹⁴ Wanneer neemt het machtsstreven van een staat af? Hierop heeft Carr geen duidelijke antwoord gegeven en stelde alleen dat: 'The exercise of power [...] always appears to beget the appetite for more power'.¹⁵ Met deze conclusie in het achterhoofd en het feit dat hij militaire macht als belangrijkste machtsinstrument beschouwde, kan geconcludeerd worden dat samenwerking tussen staten slechts instrumenteel kan zijn.¹⁶ Volgens de realisten is er sprake van een analogie tussen de natuurtoestand (van Thomas Hobbes) en de internationale politiek.¹⁷ De drie oorzaken die leiden tot conflicten

---

¹² E.H. Carr, *The Twenty Years Crisis 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, 2001.

¹³ Volgens Carr waren de idealisten het contact met de realiteit kwijt: 'The utopian [...] believes in the possibility of more or less radically rejecting reality, and substituting his utopia for it by an act of will'. Ibidem, 12. Hij benadrukte dat in een Hobbesiaanse wereld waarin macht het meest essentiële kenmerk van politiek is, elke staat zijn eigen macht zou maximaliseren. Ibidem, 100.

¹⁴ Carr onderscheidt vier vormen van macht. Deze zijn, militaire, economische, ideologische, en propaganda 97-130. Carr noemt alleen de kenmerken van verschillende vormen van macht en zegt niets over de productie van deze machtsvormen. Binnen zijn definitie waarin macht een negatieve lading heeft, is macht niets anders dan het vermogen van staten om met behulp van hun materiële middelen anderen over te halen iets te doen wat ze anders niet zouden doen. Binnen deze definitie worden alleen de kenmerken van macht genoemd, en wordt niets gezegd over de productie en de werking van macht. Over productie van macht, zie John Scott, *Power*, 2001. Voor de werking van macht binnen de internationale betrekkingen zie Michael Barnett en Raymond Duval, 'Power in International Politics', *International Organization*, 2005, 59 (4), 39-75.

¹⁵ Carr, 2001, 104-105.

¹⁶ Hierover merkt Carr op dat: 'The supreme importance of the military instrument lies in the fact that the *ultima ratio* of power in international relations is war. Every act of the state, in its power aspect, is directed to war, not as a desirable weapon but as a weapon which it may require in the last resort to use', 2001, 102.

¹⁷ Over gebruik van de Hobbesiaanse traditie in de internationale betrekkingen theorieën, zie: Donald Hanson, 'Thomas Hobbes's Highway to Peace', *International Organization*, 1984, 38 (2), 329-354, en Robert Cox, 'Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory,' in Robert Keohane (ed.), *Neorealism and its Critics*, 1986, 304. De analogie stelt dat aangezien iedereen hetzelfde wil bereiken omdat iedereen dezelfde wensen heeft, en aangezien niet iedereen hetzelfde kan krijgen worden mensen/staten elkaars vijanden. De egoïstische wedijver om dezelfde dingen vormt de grondslag van het menselijke bestaan.

in de natuurtoestand van Hobbes: wedijver, wantrouwen en eerzucht kenmerken volgens de realisten ook de internationale politiek.¹⁸

De realistische theorie was uitstekend in staat om het buitenlandse beleid van Nazi-Duitsland te verklaren maar had theoretische problemen om het bipolaire machtsevenwicht na 1945 en de relatieve stabiliteit, maar ook de *détente* van eind jaren zestig van de twintigste eeuw te verklaren.¹⁹ De Koude Oorlog was theoretisch een anomalie en was de *long peace* met behulp van het klassieke realisme niet uit te leggen.²⁰

Neorealisme en neoliberalisme

In 1979 publiceerde de Amerikaanse politicoloog Kenneth Waltz *Theory of International Politics*. Hij probeerde in dit werk de na de Tweede Wereldoorlog ontstane stabiliteit te verklaren vanuit de structuur van het internationale systeem. Binnen het neorealisme zijn staten de belangrijkste rationeel handelende actoren die bij het vormgeven van buitenlands beleid een kosten-batenanalyse maken. Eén ding staat echter altijd vast en dat is dat veiligheid het hoogste doel van elke staat is.²¹ Binnen het neorealisme geeft militaire macht uiteindelijk de garantie voor de veiligheid van een staat.²² Internationale politiek en het daarbij behorende wereldsysteem dat gedomineerd wordt door anarchie, is als gevolg hiervan vanzelfsprekend een 'zelfhulpsysteem'.²³

---

¹⁸ Zie over de politieke theorie van Hobbes: Tjitske Akkerman, *Democratie, De grondslagen van het moderne idee*, 1997, 164-176.

¹⁹ Binnen het realisme konden alleen multipolaire flexibele allianties tot relatieve stabiliteit leiden. Zie hierover meer in Stephen. M. Walt, 'International relations: One World, Many Theories', *Foreign Policy*, 1998, 110, 29-36.

²⁰ De term 'long peace' is voor het eerst gebruikt door John Lewis Gaddis, 'The Long Peace: Elements of Stability in the Post-war International System', *International Security*, 1986, 10 (4), 99-142.

²¹ Robert Gilpin, in Robert Keohane (ed.), 1986, 304-5. Hoewel neorealisten (net als klassieke realisten) verschillende vormen van macht onderscheiden, geeft militaire macht uiteindelijk de garantie voor de veiligheid van een staat. In de woorden van de neorealist John Mearsheimer: 'In anarchy there is no higher body or sovereign that protects states from one another. Hence each state living under anarchy faces the ever-present possibility that another state will use force to harm or conquer it. Offensive military action is always a threat to all states in the system'. John Mearsheimer, 'Back to the Future. Instability in Europe After the Cold War', *International Security*, 1990, 15 (1), 12.

²² Hieruit wordt afgeleid dat het gebruik van militaire macht geen *win-win* situatie oplevert, maar een *zero-sum game*. De winst van de ene staat gaat ten koste van het verlies van de andere staat.

²³ Het internationale systeem en niet nationale politieke ideologieën en culturen bepalen dus de buitenlandse politiek van een staat. Het primaire belang van elke staat moet zijn; het vergaren van zoveel mogelijk (militaire) macht om zijn voortbestaan te kunnen garanderen. Ook hier is het belangrijk om de volgende vraag te stellen: hoeveel macht is genoeg? De neorealisten verschillen hierover van mening. Bij Kenneth Waltz hebben we met defensief neorealisme te maken. Het doel is machtsevenwicht, om de status-quo tussen staten te kunnen bewaren. Bij John Mearsheimer is er sprake van offensief neorealisme. staten moeten zich *zoveel mogelijk* op militair terrein versterken. Mearsheimer zegt in dit verband: 'I accept Waltz's two starting assumptions-anarchy and the desire to survive-but I add uncertainty about intentions. I add two other assumptions as well: that all states have

Uit zelfverdedigingoverwegingen zal een staat zijn relatieve macht ten aanzien van andere staten willen maximaliseren, niet zijn absolute macht. Een land zal binnen de neorealistische theorie politieke en economische autonomie boven bijvoorbeeld economische interdependentie verkiezen, ook al brengt economische interdependentie voordelen met zich mee.²⁴

Aan de hand van de besproken neorealistische assumpties geldend binnen de context van het internationale politieke systeem (1. nationale staten als belangrijkste rationeel handelende actoren in internationale betrekkingen, 2. het ontbreken van een Leviathan op wereldniveau, 3. anarchie, 4. machtspolitiek en 5. zelfhulpstelsel), zijn neorealisten van mening dat ze het gedrag van staten aan de hand van de genoemde universeel geldende principes kunnen verklaren en voorspellen als ‘simple behavioural responses to the forces of physics that act on material objects from the outside’.²⁵

Neorealistisch systeemdenken, hoewel een zeer invloedrijk analytisch concept, heeft theoretische problemen om het gedrag van staten te verklaren, laat staan correct te voorspellen. Naast het feit dat het neorealisme geen aandacht schenkt aan menselijke ideeën die invloed hebben op buitenlandse politiek, en die geen ‘simple behavioural responses to the forces of physics’ zijn zoals neorealisten stellen, hebben we binnen het neorealisme met een nationale staat te maken die alleen kan functioneren binnen het gegeven kader in het internationale systeem.²⁶ Het internationale systeem (structuur) bepaalt het handelen van de staat (agent). Hoewel de neorealistische theorie het mogelijk maakt om het buitenlandse beleid van Duitsland gedurende bepaalde perioden te verklaren, heeft het grote problemen om het buitenlandse beleid van de na-oorlogse Bondrepubliek overtuigend en consistent te verklaren. Neorealisten hadden voorspeld dat met het einde van het bipolaire wereldstelsel en de daaruit voortvloeiende ‘lange vrede’ staten zich niet meer als trouwe bondgenoten achter de brede schouders van een van de twee wereldmachten konden verschuilen, maar als gevolg van het terugkerende multipolaire systeem van vóór 1945, weer zelf voor hun veiligheid

---

some offensive military capability, which I think, is implicit in Waltz, and that states act rationally, which Waltz rejects’, John Mearsheimer, ‘Conversations in International Relations: Interview with John J. Mearsheimer’, *International Relations*, 2006, 20 (2), 231. Onzekerheid over de intenties van de tegenpartij zorgt volgens Mearsheimer dat het zoveel mogelijk vergaren van militaire macht, het meest rationele besluit is. In dit opzicht verschilt hij, hoewel een neorealist, van klassiek realisten als Carr. Hierover en over de neorealistische theorie van Mearsheimer zie respectievelijk: John Mearsheimer, ‘E.H. Carr vs. Idealism: The Battle Rages On’, *International Relations*, 2005, 19 (2), 139-152.

John Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, 2003.

²⁴ Waltz, 1979, 107. Zie ook Volker Rittberger (ed.), *German Foreign Policy since Unification, Theories and Case Studies*, 2001, 39-40.

²⁵ Emanuel Adler, ‘Seizing the Middle Ground: Constructivism in World Politics’, *European Journal of International Relations*, 1997, 3 (3), 321.

²⁶ Hier kom ik in dit hoofdstuk, bij de analyse van de poststructuralistische en constructivistische paradigma's nog uitvoerig op terug.

zouden gaan zorgen. Duitsland zou, rekening houdend met deze these, en als rationeel handelende actor, volgens neorealisten onder andere een eigen atoombom moeten ontwikkelen.²⁷ Maar ook na de hereniging voerde de Bondsrepubliek Duitsland een *Machtverweigerungspolitik*, die niet spoorde met de neorealistische theorie. De meerderheid van Duitse politici hadden (en hebben) zelfs moeite om de term nationaal belang in hun mond te nemen, laat staan te definiëren.²⁸

Het neoliberalisme kan als directe kritiek op het neorealisme worden gezien.²⁹ Ook neoliberale theoretici zien staten als rationeel handelende actoren.³⁰ Waar neorealisten de nadruk leggen op machtsmaximalisatie vooral in termen van militaire macht, leggen neoliberalen de nadruk op economische nutsmaximalisatie. Waar neorealisten ervan uitgaan dat anarchie inherent is aan het internationale systeem, zien de neoliberalen de anarchistische structuur van het wereld-statensysteem als een markt. Deze markt functioneert niet naar behoren omdat de instituties ontbreken die het adequaat functioneren van de markt kunnen regelen.³¹

In tegenstelling tot het neorealisme, waar beleidsvorming tot stand komt binnen het door het wereldsysteem gecreëerde milieu, gaat het neoliberale paradigma ervan uit dat actoren op nationaal niveau invloed kunnen uitoefenen bij het vormgeven van buitenlands beleid.

Het neoliberalisme gaat in tegenstelling tot het neorealisme, waar in de betrekking tussen staten meestal sprake is van een *zero-sum game*, ervan uit, dat door interdependentie en wederzijdse afhankelijkheid *zero-sum game* omgezet kan worden in een *win-win* situatie.³²

---

²⁷ Mearsheimer, 1990, 5-56.

²⁸ Hans-Peter Schwarz, 'Germany's National and European Interests', in: Arnulf Baring, *Germany's New Position in Europe, Problems and Perspectives*, 1994, 107-130.

²⁹ Als nieuw paradigma binnen de internationale betrekkingen zijn de werken van Stephen Krasner en Robert Keohane hierbij van belang. Stephen D. Krasner, *International Regimes*, 1983. Robert Keohane, *After Hegemony: Cooperation and Discord in World Political Economy*, 1984.

³⁰ Adler, 1997, 319-20, Keohane, 1988, 381, Rittberger (ed.), 2001, 68-71.

³¹ Binnen de internationale betrekkingen worden verschillende definities van instituties gebruikt. Hedley Bull spreekt over '[...] the balance of power, international law, the diplomatic mechanism, the managerial system of great powers, and war als '[...] institutions of international society', 1977, 74. Robert Keohane heeft het over 'institutions [...] as a general pattern or categorization of activity or to a particular human-constructed arrangement, formally or informally organized', 1988, 383. Het verband tussen beide definities is dat het om een set van regels gaat.

Hoewel binnen het neoliberalisme twee stromingen worden onderscheiden, leggen beide stromingen de nadruk op *agency* en op de belangrijke invloed van binnenlandse belangen bij het vormgeven van buitenlands beleid. Aangezien rationeel handelende individuen in groepen de binnenlandse belangen van staten vormgeven waardoor het buitenlandse beleid van een staat geformuleerd kan worden, volgt uit het *homo economicus* principe dat staten baat hebben bij vrede en economische samenwerking en toenemende economische interdependentie. Toenemende economische interdependentie zorgt voor wederzijdse afhankelijkheid.

³² Er is door neomarxistische theoretici van de wereldsysteemschool scherpe kritiek geleverd op dit idee. Volgens wereldsysteemdenkers zoals Wallerstein houden neoliberalen geen rekening met

Het neoliberalisme is een geschikte theorie om te verklaren waarom landen op economisch niveau door intensivering van handelsrelaties samenwerken, maar heeft tegelijkertijd belangrijke beperkingen. Zo gaat het neoliberalisme uit van de rationele-keuzetheorie maar houdt daardoor weinig rekening met wat *bounded rationality* wordt genoemd; staten nemen nooit honderd procent rationele beslissingen en zodoende is het onmogelijk, zoals neoliberalen beweren, het gedrag van staten te voorspellen. Bovendien houdt het neoliberalisme beperkt rekening met de rol van ideologieën en culturele normen en episoden uit de geschiedenis die van invloed kunnen zijn op de buitenlandse politiek van een land.³³

Poststructuralistische kritiek op rationele keuze theorieën

Het sterk door het denken van de Franse filosoof Michel Foucault beïnvloede poststructuralisme, benadrukt het belang van discours, identiteit en macht in de buitenlandse politiek van staten.³⁴ Elke discussie over internationale politiek en buitenlands beleid hangt af van de mate van generalisatie, abstractie, interpretatie en representatie. De reden hiervan is dat de wereld zich niet als kant-en-klare en voorgekauwde categorieën en theorieën aan ons blootgeeft maar eerst door ons discours vorm en betekenis krijgt. Het gevolg hiervan is dat we altijd abstraheren wanneer we spreken over termen als ‘het ijzeren gordijn’, ‘de bipolaire wereld’, ‘de Europese cultuur’, ‘de Oriënt’, ‘de Ayatollahs’. Dit proces is inherent aan, menen poststructuralisten, elke sociale theorie, zelfs de meest ‘objectieve’. Zodoende is het poststructuralisme binnen de internationale betrekkingen een kritiek op en afwijzing van de neorealistische en neoliberale theorie die politieke processen menen te kunnen verklaren als ‘simple behavioural responses to the forces of physics that act on material objects from the outside’.³⁵

---

machtsverhoudingen die voor een centrumperifere relatie zorgen. Zo heeft het centrum baat bij economische liberalisatie, terwijl liberalisatie voor de periferie de ontwikkeling van onderontwikkeling betekent. Zie hierover met name: Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system*, 1991.

³³ Zowel het neorealisme als wel het neoliberalisme die ook wel ‘rationele keuzetheorieën’, genoemd worden, hebben moeite om de buitenlandse politiek van Duitsland in verschillende perioden even adequaat te verklaren. Deze theorieën streven naar generalisaties. Hierdoor waren deze theoretici bijvoorbeeld na 1945 van mening dat de Bondsrepubliek, in verband met de Duitse deling binnen de bipolaire context geen representatief geval voorstelde en eerder een uitzondering was. Paradoxaal genoeg stond het land wel centraal bij hun analyses over de Oost-West verhoudingen. Andrei Markovits en Simon Reich hebben een sterke studie hierover gepubliceerd. *Het Duitse dilemma, de rol van het nieuwe Duitsland in de 21^e eeuw*, 1998.

³⁴ Met discours wordt bedoeld een serie praktijken, waardoor via taal, meningen worden geproduceerd, identiteiten worden geconstrueerd, en relaties gesticht waardoor politieke en ethische uitkomsten in de vorm van praktische politiek mogelijk worden.

³⁵ Waltz, 1979, 107.

Poststructuralistische kritiek op rationale keuzetheorieën deed vooral gedurende de jaren tachtig van de twintigste eeuw opgang met de werken van Richard Ashley, James Der Derian, Michael Shapiro en David Campbell.³⁶ Deze onderzoekers waren van mening dat rationale keuzetheorieën, in het bijzonder het neorealisme, tekortschoten om het belang van transnationale actoren en hun invloed bij identiteitsvorming op binnenlands niveau in te zien. Uitgangspunt van een poststructuralistische analyse is de politieke praktijk: de manier waarop sommige actoren en bepaalde kwesties aandacht krijgen en bepaalde niet, en de manier waarop via een wij/zij onderscheid buitenlands beleid geconstrueerd wordt. Waar rationale keuzetheorieën uitgaan van ‘vanzelfsprekendheden’, zoals de logica van anarchie, en het wij/zij onderscheid, zoeken poststructuralisten juist naar de mechanismen die voor deze vanzelfsprekendheden zorgen.³⁷ Internationale structuur schept hier niet zoals binnen de neorealistische theorie het geval is, een kader waarbinnen de mogelijkheden en beperkingen van de nationale staat gedefinieerd worden. De structuur krijgt een betekenis die nationale staten eraan geven.³⁸

---

³⁶Richard Ashley, ‘The Poverty of Neorealism’, *International Organization*, 1984, 38 (2), 225-86. James Der Derian, *On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement*, 1987. Michael Shapiro, *The Politics of Representation: Writing Practices in Biography, Photography and Policy Analysis*, 1988. David Campbell, *Writing Security, United States Foreign Policy and the Politics of Identity*, 1992.

³⁷Ook voor poststructuralisten is de nationale staat de belangrijkste actor in internationale betrekkingen. Het gaat binnen deze theorie vooral om ‘agency’ (de nationale staat als handelende actor) en veel minder om ‘structure’.

³⁸En zo kan er sprake zijn van verschillende discoursen met als gevolg verschillende structuren. Campbell is van mening dat, hoewel de staat in zowel de poststructuralistische als de neorealistische theorie het fundament van die paradigma’s vormt, de pleitbezorgers van die theorieën de rol van de staat heel verschillend invullen. Hij schrijft in dit verband: ‘For realism, the state marked the border between inside/outside, sovereign/anarchic, us/them. Accordingly, poststructuralism began by questioning how the state came to be regarded as the most important actor in world politics, and how the state came to be understood as a unitary, rational actor. Poststructuralism was thus concerned at the outset with the *practices of statecraft* that made the state and its importance seem both natural and necessary. This approach is not anti-state, it does not overlook the state, nor does it seek to move beyond the state. In many respects, poststructuralism pays more attention to the state than realism’, in: Tim Dunne, Milja Kurki, Steve Smith (eds.), *International Relations Theories, Discipline and Diversity*, 2007, 207. Dit maakt poststructuralisme tot een kritische theorie van de internationale betrekkingen, een die zeer kritisch staat tegenover de als waarheid geldende assumpties. Poststructuralistische theoretici van internationale betrekkingen zijn zeer sterk beïnvloed door de Franse filosoof Michel Foucault. Wanneer ze een kritische theorie gebruiken, krijgt kritiek betekenis in de vorm zoals Foucault voor ogen had en mag daarom niet in verband worden gebracht met andere vormen van kritische theorie (zoals die van de ‘Frankfurter Schule’). Kritiek bij Foucault is: ‘Not a matter of saying that things are not right as they are. It is a matter of pointing out on what kinds of assumptions, what kinds of familiar, unchallenged, unconsidered modes of thought the practices that we accept rest. There is always a little thought even in the most stupid institutions; there is always thought even in silent habits. Criticism is a matter of flushing out that thought and trying to change it: to show that things are not self-evident as one believed, to see what is accepted as self-evident will no longer be accepted as such. Practicing criticism is a matter of making facile gestures difficult’. Michel Foucault, *Politics, Philosophy and Culture: Interviews and Other Writings 1977-1984*, translated by A. Sheridan et al., 1988, 154.

Het werk van de Amerikaan David Campbell is in dit verband illustratief. Hij laat in zijn werk zien hoe via het creëren van angst het buitenlandse beleid van de VS vorm krijgt en voor een specifieke buitenlandpolitieke identiteit zorgt. David Campbell laat zien hoe de buitenlandpolitieke identiteit van de VS (in verschillende perioden) geformuleerd en hergeformuleerd is door de Amerikaanse buitenlandse politiek ten aanzien van andere landen.³⁹ Hij begint met de stelling dat Irak voor de VS pas op 2 augustus 1990 een ‘gevaar’ werd. De jaren vóór augustus 1990 en vooral in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, gedurende de Iraaks-Iraanse oorlog, was het land een bondgenoot van de VS. Irak veranderde in een gevaar op het moment dat het land Koeweit binnenviel.⁴⁰ Een analyse van deze gebeurtenis brengt Campbell tot de conclusie dat:

Danger is not an objective condition. It [...] is not a thing which exists independently of those to whom it may become a threat.⁴¹

Deze stelling laat een belangrijk verschil met het neorealisme en neoliberalisme zien. Militaire kracht, noch economische kracht van de andere actor, *an sich*, vormen de objectieve macht en zo ook het gevaar van de tegenpartij, maar gevaar is een *effect van interpretatie*.⁴²

De reden waarom poststructuralisten in tegenstelling tot rationalisten tot deze conclusie komen, en dit brengt ons bij een ander theoretisch verschil tussen deze paradigmata, is dat poststructuralisten niet uitgaan van ‘vaste identiteiten’. Identiteiten kunnen veranderen, en daarom menen poststructuralisten, kan er niet gesproken worden van een actor die altijd de identiteit van bijvoorbeeld een *homo economicus* aanneemt. Het gevolg is dat het ook niet mogelijk is om het gedrag van een staat in de toekomst te voorspellen, iets waar neorealisten en neoliberalen wel naar streven. Sociale actoren kunnen immers door een onverwachte gebeurtenis een identiteitsverandering ondergaan waardoor ze ook hun handelen, in dit geval hun buitenland politieke prioriteiten aanpassen dan wel veranderen.⁴³ De volgende twee voorbeelden maken dit argument duidelijk.

---

³⁹ Campbell, 1992, vii.

⁴⁰ *Ibidem*, 1.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Er is dus in dit geval geen objectieve wereld met de daarbij behorende, van tevoren vast te stellen gevaren *out there*, waar je als land weet wat je mogelijkheden zijn en welke beperkingen je hebt (neorealisme). Of hoogstens door samenwerking met andere actoren de krachten van de structuur kan matigen door het collectieve actieprobleem proberen op te lossen (neoliberalisme). Nee, de gebeurtenissen of factoren die actoren (landen) als gevaar identificeren krijgen pas hun betekenis door een interpretatie van verschillende dimensies van wat als gevaar wordt beschouwd.

⁴³ Buitenlands beleid, meent Campbell, vervult geen ander doel dan: ‘to reproduce the constitution of identity made possible by ‘foreign policy’ and contain challenges to the identity which results’, 1992, 76.

Na de ontvoering van een Amerikaanse TWA vliegtuig in Beiroet in 1985 kondigde de toenmalige Amerikaanse president dat:

When terrorism strikes, civilization itself is under attack. No nation is immune...If we permit it to succeed anywhere it will spread like a cancer, eating away at civilized societies and sowing fear and chaos everywhere.⁴⁴

In dit voorbeeld wordt gevaar als het ware als een ziekte voorgesteld die zich kan verspreiden. In Foucaults termen hebben we hier met een socio-medisch discours te maken.⁴⁵ Een ander voorbeeld heeft betrekking op de houding van de VS ten aanzien van het Bolsjewisme. In een pamflet van de *National Security League* uit 1920 lezen we:

Bolshevism is not indigenous to American soil. It is a disease that, like influenza and cholera, comes from overseas, and with which no native-born American would be likely to be afflicted unless there were something about him congenitally abnormal.⁴⁶

Naast de gelijkstelling van een politiek programma of een ideologie met een gevaarlijke ziekte zijn er ook voorbeelden van hoe een 'geografie van het kwaad' door middel van buitenlands beleid geconstrueerd wordt. Zo noemde Ronald Reagan de Sovjet-Unie 'the evil empire' en plaatste George W. Bush Iran, Irak en Noord-Korea in de 'axis of evil'.

In een dergelijke vorm van buitenlandpolitiek discours zijn er geen grijze gebieden, geen complexiteiten, geen historische interpretaties en geen twijfels over de eigen opvatting. Alle middelen kunnen worden ingezet om deze 'gevaren' voor de eigen identiteit te bestrijden. Het kan zelfs zulke extreme vormen aannemen dat ene actor de andere niet erkent. Deze doet alsof hij niet bestaat zoals West-Duitsland dat jaren lang de ogen sloot voor de geografische en politieke aanwezigheid van Oost-Duitsland en weigerde dit land te erkennen. In de buitenlandse politiek spelen heel veel andere factoren dan alleen materiële ideeën een rol. Was de Koude Oorlog slechts een identiteitsoorlog, zoals Campbell beweert?⁴⁷ Er zijn onderzoeken gedaan waarin *ook* het belang van materiële factoren in de Koude Oorlog, en voor het einde van de Koude Oorlog

---

⁴⁴ 'U.S. May Still Strike Back, Reagan Hints', *Washington Post*, 29/06/1985.

⁴⁵ Zie over 'socio-medical discourse' met name Foucault's: *Madness and Civilization*, 2006. Natuurlijk is deze vorm van argumentatie niet alleen door Amerikaanse leiders gebruikt. Zo heeft de Iraanse leider de staat Israël met een 'tumor' vergeleken die een 'gevaar' vormt voor het Midden-Oosten.

⁴⁶ Geciteerd in Campbell, 1992, 162.

⁴⁷ *Ibidem*, 34.

van wezenlijke betekenis zijn geweest.⁴⁸ Als buitenlandse politiek van de VS alleen een middel is voor de constructie van de eigen identiteit via het creëren van een discours van gevaar, hoe zijn dan bondgenootschappen te verklaren? Is economische samenwerking dan geen onderdeel van buitenlands beleid en wat is dan de rol van internationale organisaties? Hoe valt de totstandkoming van de ‘Duits-Franse as’ te begrijpen? Er zijn genoeg voorbeelden waarvoor poststructuralisten geen bevredigende verklaringen kunnen geven, omdat ze in hun analyse geen geopolitieke, economische en strategische indicatoren opnemen. Ideeën hebben een zeer ondergeschikte rol in rationele keuzetheorieën en materiële indicatoren zijn irrelevant binnen de poststructuralistische interpretatie van buitenlands beleid.

Het constructivisme als synthese uit de voorgaande paradigmata

Het constructivisme wordt beschouwd als de meest serieuze kritiek op zowel rationele keuzetheorieën als op de poststructuralistische benadering. Constructivisme verwerpt niet alle aannames van de genoemde paradigmata maar probeert een brug te slaan tussen deze twee extremen en krijgt om deze reden ook het etiket een ‘middle-ground’⁴⁹ benadering dan wel theorie te zijn.⁵⁰ Het constructivisme stelt dat *ook* sociale normen, niet-materiële ideeën, en identiteiten van invloed zijn op de totstandkoming van het buitenlandse beleid van staten.⁵¹ Het stelt dat internationale betrekkingen uit ‘feiten’ bestaan, waarbij de ‘feiten’ feiten zijn omdat ze door menselijke overeenstemming via sociale processen gevormd zijn.⁵² Als tegenargument tegen het neorealisme stellen constructivisten dat als we vandaag de dag ons in een zelfhulpsysteem en anarchie bevinden, dan is dat niet danken aan de natuurlijke structuur en de logica van anarchie, maar is eerder ontstaan door sociale processen. Zelfhulp en machtspolitiek zijn instituties,

---

⁴⁸ Zie hierover in het bijzonder het eerste hoofdstuk van Manuel Castells *End of Millennium: The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume 3*, 2000, 5-61.

⁴⁹ Adler, 1997.

⁵⁰ Constructivisten delen de basiskritiek op de statisch materialistische assumpties van rationele keuzetheorieën. Bovendien leggen ze de nadruk op de sociale dimensie in de internationale betrekkingen. Er is een discussie binnen de internationale betrekkingen theorie over de vraag of constructivisme wel of geen theorie is. Voor een goed overzicht zie: Dunne, Kurki, Smith (eds.), 2007, 174-77.

⁵¹ Adler, 1997, 322-3, Wendt, 1992, 399, 2004, 289, Rittberger (ed.), 2001, 105, Markovits en Reich, 1998, 26-7.

⁵² Internationale betrekkingen en buitenlands beleid zijn sociaal geconstrueerd in zoverre dat; ‘[...] their shape and form is imbued with social values, norms, and assumptions rather than being the product of purely individual thought or meaning’. K.M. Fierke, ‘Constructivism’, in: Dunne, Kurki, Smith (eds.), 2007, 168.

maar geen structurele kenmerken van anarchie. Anarchie is in de woorden van Alexander Wendt, ‘wat de staten er zelf van maken’.⁵³

De volgende eigenschappen kunnen aan het constructivisme worden toegekend. Ten eerste is binnen het constructivisme geen sprake van een objectieve realiteit, en zo verschilt dit uitgangspunt van de rationele keuze theorieën die uitgaan van het principe van ‘sameness of states’. De afwezigheid van de objectieve realiteit zorgt ervoor dat dezelfde natuurlijke tastbare feiten heel verschillend door verschillende actoren, in dit geval nationale staten worden waargenomen.

Ten tweede leggen constructivisten de nadruk op de sociale dimensie van internationale betrekkingen en het belang van normen. Het rolconcept *Zivilmacht* als een kenmerk van de buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland is in dit verband een typisch voorbeeld van hoe het belang van de sociale normen weerspiegeld wordt in de buitenlandse politiek.

Ten derde en voortkomend uit de twee genoemde kenmerken zijn constructivisten van mening dat internationale politiek ‘a world of our making’ is.⁵⁴ Deze stelling is vooral een kritiek op het determinisme van het neorealisme dat sterk de nadruk legt op de structuur die allesbepalend lijkt. De handelende actor is binnen de constructivistische theorie in staat om de structuur te beïnvloeden. Een goed voorbeeld is de politiek van Michail Gorbatsjov. Zijn hervormingen op nationaal niveau en in de buitenlandse politiek van Sovjet-Unie zorgden uiteindelijk óók voor structurele veranderingen op wereldniveau.

De politicoloog Alexander Wendt heeft geprobeerd van kritiek op rationele keuzetheorieën en het poststructuralisme een omvattende constructivistische theorie van internationale betrekkingen te formuleren.⁵⁵ Hij stelt:

That the structures of human association are determined primarily by shared ideas rather than material forces, and that (2) the identities and interests of purposive actors are constructed by these shared ideas rather than given by nature.⁵⁶

---

⁵³ Alexander Wendt, ‘Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics’, *International Organization*, 1992, 46 (2).

⁵⁴ Nicholas G. Onuf, *World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations*, 1989.

⁵⁵ Uitgaande van de sociale dimensie van het constructivisme heet zijn boek niet zoals bij Kenneth Waltz *Theory of International Politics*, maar *Social Theory of International Politics*.

⁵⁶ Wendt, 1999, 1. Binnen het constructivisme hebben we met een sociale ontologie te maken en geen individuele zoals het geval is bij de rationele keuzetheorieën. Binnen het neorealisme en neoliberalisme is de analyse-eenheid het individu (in dit geval de staat). Binnen het neorealisme zijn staten individuen die hun macht proberen te maximaliseren om te overleven. Ook binnen het neoliberalisme waar voornamelijk materiële ideeën er toe doen, zijn die ideeën van individuen *a priori* vastgesteld. De politicoloog John Ruggie brengt in dit verband als reactie op het werk van neoliberale theoretici Keohane en Goldstein het volgende kritiekpunt in: ‘The individuals featured in [Goldstein en Keohane’s] story are not born into any system of social relationships that helps shape who they become. When we first encounter them, they are already fully constituted and poised in a problem-solving mode’. John Ruggie, ‘What Makes the World Hang Together? Neo-utilitarianism and the

Meerwaarde van het constructivisme is dat het overtuigend laat zien dat door middel van communicatie over en weer tussen actoren sociale normen en rolconcepten gecreëerd worden aan de hand waarvan landen hun belangen formuleren. Identiteiten en sociale normen spelen om deze reden een toonaangevende rol bij het begrijpen en verklaren van het buitenlandse beleid van staten. Constructivisme laat zien dat belangen niet per se in materiële termen gedefinieerd moeten worden, maar ook in culturele, en dat bovendien belangen niet vastliggen.⁵⁷

Identiteiten zijn binnen het constructivisme (in tegenstelling tot rationele keuzetheorieën) de afhankelijke variabelen.⁵⁸ De definitie van Wendt is in dit verband niet uitputtend. Het is opvallend dat iemand die zoveel belang hecht aan de politieke identiteit en de invloed ervan op het gedrag van een actor een dusdanige vage definitie hanteert. Het is moeilijk een uitputtende definitie van identiteit te geven. Dit heeft sommige wetenschappers tot de conclusie gebracht

---

Social Constructivist Challenge', *International Organization*, 1998, 52(4), 866. De reden waarom neoliberalen uitgaan van ideeën als vaststaande, al van tevoren gevormde onafhankelijke variabelen is omdat hun doel inferentie is. Inferentie is binnen de rationele keuzetheorie een noodzakelijke voorwaarde voor een theorie. Aan de hand van een causale relatie menen de rationele keuze theoretici immers het gedrag van staten te kunnen voorspellen met als gevolg dat binnen rationele keuze theorieën sprake is van 'logic of consequences', wat inhoudt dat een rationeel besluit een beslissing is die als uitkomst het maximaal haalbare voor de actor tot doel heeft. Het constructivisme wordt echter door de 'logic of appropriateness' geleid. Legitimiteit bepaalt in dit geval wat rationeel is en legitimiteit wordt gevormd door binnen instituties als legitiem geldende gedeelde ideeën en normen.

⁵⁷ Wendt onderscheidt in tegenstelling tot de realisten op structuurniveau, niet één anarchistische wereldstructuur maar drie verschillende 'culturen' of in dit geval structuren. Deze zijn 1. een Hobbesiaanse 'cultuur', die sterke overeenkomsten vertoont met het anarchistische wereldsysteem (bij Waltz). 2. een Lockeaanse 'cultuur' waar het niet meer gaat om vijandigheid zoals het geval is binnen de Hobbesiaanse cultuur, maar om rivaliteit. 3. een Kantiaanse 'cultuur'. Afwijzing van geweld en samenwerking zijn binnen deze cultuur dé norm. Bovendien zijn ook deze structuren/culturen niet statisch omdat gedeelde ideeën hierover kunnen veranderen. Daarnaast ziet Wendt ziet staten als personen, uiteraard niet letterlijk, maar er zijn overeenkomsten tussen hoe personen zich gedragen en hoe staten zich gedragen en hun buitenlandse beleid vormgeven. Personen hebben drie karakteristieken: psychologische, legale of wettelijke en morele. Dit betekent echter niet dat ze elk deze drie eigenschappen tegelijkertijd hoeven te bezitten. Kleuters hebben bijvoorbeeld legale en wettelijke legitimiteit maar handelen niet altijd volgens morele normen. De analogie tussen mensen en staten betekent niet dat staten letterlijk subjecten zijn maar dat in het buitenlandse beleid van staten sociale mentaliteiten en gedeelde ideeën terugkomen. Staten gedragen zich evenals individuen anders tegen vrienden dan tegen vijanden, Wendt, 1992, 397. Als kritiek op neorealisten merkt Wendt op: 'Without culture Neorealists are left with a superficial definition of structural change as a change in the distribution of capabilities, which may affect interaction but not the logic of anarchy. This leads to the counter-intuitive conclusion that the end of the Cold War in 1989 was not a structural change, while the collapse of the Soviet Union in 1991 was [...] despite the fact that Great Power behaviour changed dramatically after 1989 but not after 1991. A cultural theory of structure yields the opposite conclusion', Wendt, 1999, 314.

⁵⁸ Identiteiten als afhankelijke variabelen, als een van de kenmerken van de constructivistische theorie van Wendt, kan ook als een kritiekpunt op zijn theorie worden genoemd. Hier is immers sprake van een directe oorzaak/gevolg relatie tussen twee afhankelijke variabelen; identiteiten, en het buitenlandse beleid en is de onafhankelijke variabele afwezig. De vraag is of het formuleren van een theorie, die volgens Wendt een realistische (materialistisch positivistische) epistemologie kent, zonder de aanwezigheid van een onafhankelijke variabele nog mogelijk is.

dat vanwege de ‘definitional anarchy’ het zeer gewenst is om dit concept niet als indicator in analyses op te nemen.⁵⁹

Een manier om identiteit te definiëren en te ‘meten’ hangt sterk af van de theorie die de onderzoeker gebruikt. Abdelal, Herrera en McDermont stellen dat collectieve identiteit als sociale categorie twee variaties kent. Ten eerste een inhoudelijke dimensie, *content*, en ten tweede een dimensie waar het wordt ‘uitgevochten’ om tot een inhoudelijke definitie van collectieve identiteit te komen, *contestation*. Concreet betekent dit onderscheid tussen twee dimensies van identiteit dat:

Content describes the *meaning* of a collective identity. The content of social identities may take the form of four, non-mutually-exclusive types: constitutive norms, social purposes, relational comparisons with other social categories, and cognitive models. Contestation refers to the degree of *agreement* within a group over the content of the shared category.⁶⁰

De inhoud van collectieve politieke identiteit is statisch, noch van tevoren bepaald. Inhoud is de uitkomst van een proces van maatschappelijke twist in een identiteitsdiscours binnen een groep. Deze strijd kan wel een rol spelen bij het vaststellen van de effectiviteit van het buitenlandse beleid. De onderliggende argumentatie hierbij is dat hoe groter de fragmentatie op nationaal niveau hoe moeilijker het is om een effectief buitenlands beleid te formuleren.

Constitutieve normen⁶¹ zijn onderdeel van de buitenlandpolitieke identiteit van een actor binnen internationale betrekkingen. Ook cognitieve modellen hebben invloed op de buitenlandpolitieke identiteit. In dit geval hebben we met wereldbeelden te maken of in de woorden van Denzau en North ‘shared mental models’.⁶² De cognitieve inhoud van een collectieve identiteit, in de woorden van Abdelal en zijn collega’s:

describes how group membership is associated with explanations of how the world works as well as descriptions of the social reality of the group—a group’s ontology and epistemology.⁶³

---

⁵⁹ Rogers Brubaker, Frederick Cooper, ‘Beyond Identity’, *Theory and Society*, 2000, 29 (1), 1-47.

⁶⁰ Rawi Abdelal, Yoshiko Herrera, Alastir Iain Johnston, Rose McDermont, ‘Identity as a Variable’, *Perspectives on Politics*, 2006, 4 (4), 696.

⁶¹ De vraag ‘wie we zijn en wie we niet zijn’ (constitutieve normen) beïnvloedt de vraag ‘wat wij willen’(sociale doelen). Zie voor meer over dit mechanisme dat vooral betrekking heeft op niet materiele doelstellingen, Amy Gutmann, *Identity and Democracy*, 2003.

⁶² Arthur Denzau, Douglass North, ‘Shared Mental Models: Ideologies and Institutions’, *Kyklos*, 1994, 47 (1), 3-31.

⁶³ Abdelal (e.a), 2006, 699.

Duitsers bijvoorbeeld kijken op een andere manier naar de wereld dan de Amerikanen en analyseren de wereldpolitiek daarom ook anders. Zo kan in navolging van de sociaal psycholoog Gurung bovendien geconcludeerd worden dat verschillende culturen verschillende opvattingen hebben over eenzelfde onderwerp.⁶⁴ Identiteit is daarom veel meer dan, zoals Wendt meent, alleen een reactie op de manier waarop een actor wordt behandeld en daarom ook moeilijk 'meetbaar'.

Functies van identiteit bij het vormgeven van buitenlandse politiek en Duitse nationale identiteit(en) en buitenlandse politiek na 1990

In rolconcepten wordt meer de nadruk gelegd op de invloed van sociale identiteit(en) bij het tot stand komen van buitenlands beleid. De Duitse politicoloog Thomas Risse onderscheidt drie eigenschappen van sociale identiteit die elk een andere functie vervullen.

In de eerste plaats gaat het om groepsdeelname. Identiteiten bepalen wat ons verbindt. De geschiedenis die een volk deelt, zijn collectieve geheugen, zijn visies voor de toekomst. In dit geval verwijst identiteit naar de nationale identiteit van een land.

In de tweede plaats duidt identiteit aan wat ons verschillend maakt, doet onderscheiden van anderen. Het gemeenschappelijke dat een natie karakteriseert, bakent het af van andere naties. In de woorden van Risse 'Soziale Identitäten definieren daher immer auch eine 'Innen/Außen-Grenze', d.h. sie bestimmen, wer zur Gemeinschaft dazugehört und wer nicht'.⁶⁵ In veel gevallen heeft deze vorm van identiteit een uitsluitingsfunctie.

De derde karakteristieke eigenschap van identiteit is dat zij niet eenvormig is, maar dat er sprake kan zijn diverse identiteiten die naast elkaar bestaan. Deze eigenschap komt bij individuen voor (een individu kan tegelijkertijd man, vader, echtgenoot, wetenschapper, Nederlander en Europeaan zijn). Van eenzelfde mechanisme is echter ook in de buitenlandpolitieke identiteit van een staat sprake. Duitsland heeft bijvoorbeeld een Duitse nationale identiteit maar is tegelijkertijd een Europees land met een Europese identiteit. Tegen deze achtergrond definieert Risse nationale identiteit als volgt:

Als das Zusammengehörigkeitsgefühl einer imaginären Gemeinschaft in einem konkreten territorialen Raum bezeichnet werden, das beschreibt, was diese Gemeinschaft auszeichnet

---

⁶⁴ Regan Gurung, 'Comparing Cultural and Individual Learning Tendencies', *American Psychologist*, 2003, 58 (2), 145-6.

⁶⁵ Thomas Risse, 'Deutsche Identität und Außenpolitik', in: Siegmund Schmidt, Gunther Hellmann (Hrsg.), *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*, 2007, 51.

und was sie von anderen Gruppen unterscheidet und abgrenzt. Diese nationale Identität steht in vielfältigen Beziehungen zu anderen Identitäten der Individuen.⁶⁶

De definitie van Risse is relatief a-politiek. Hij gebruikt de definitie van de antropoloog Benedict Anderson waarin gemeenschappen, verbeelde, a-politieke gemeenschappen zijn.⁶⁷

Maar wat is de relatie tussen nationale identiteit en buitenlandse politiek?

Eenzijds construeren nationale identiteiten buitenlandpolitiek handelen, in die zin dat ze een soort gedachtekader vormen voor politici. Actoren die op het gebied van buitenlandse politiek opereren, passen hun wensen aan wat binnen een bepaalde nationale identiteit als geaccepteerd wordt ervaren. Een voorbeeld: de wens om in geval van een oorlog met Turkije unilateraal te handelen, is rationeel beschouwd niet in het belang van Duitsland maar past ook niet binnen het multilateralisme dat een kenmerk is van de buitenlandpolitieke identiteit van de Bondsrepubliek na 1945.

Anderzijds werkt het bedrijven van buitenlandse politiek door in de nationale identiteit. Het Duitse multilateralisme binnen de EU, de NAVO, maar ook binnen de VN versterkt natuurlijk het *multilateralisme* als één vorm van de buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland.⁶⁸

Duitsland heeft na de Tweede Wereldoorlog afstand gedaan van zijn traditionele machtspolitiek. Als gevolg hiervan werd in het Duitsland van na de oorlog het voeren van wat Hanns Maull noemt een 'post-nationalistische Außenpolitik einer Zivilmacht' mogelijk.⁶⁹

Ook heeft Duitsland na 1945 afstand gedaan van het voeren van een unilateraal buitenlands beleid. Multilateralisme is na 1945 het belangrijkste kenmerk geworden van de Duitse buitenlandse identiteit.

Een ander component van de Duitsebuitenlandpolitieke identiteit na 1945 is de focus op Europa en de 'West-Orientierung'.⁷⁰ Ten behoeve van Europa was Duitsland zelfs bereid zijn geliefde D-Mark op te geven.⁷¹ Natuurlijk moet tegen

---

⁶⁶ *Ibidem*, 52.

⁶⁷ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 1983. Een aanvulling op deze definitie wordt mogelijk wanneer rekening wordt gehouden met de politieke component. Wanneer de politieke eenheid samenvalt met de nationale. In een dergelijk geval is de gemeenschap, de natie, niet verbeeld maar gecreëerd door de politieke elite en zijn de buitenlandpolitieke identiteiten gecreëerd.

⁶⁸ Risse, 2007, 52.

⁶⁹ Hanns Maull, 'Zivilmacht Bundesrepublik Deutschland. Vierzehn Thesen für eine neue deutsche Außenpolitik', *Europa Archiv*, 1992, 47 (10).

⁷⁰ Katzenstein 1997, Banchoff, 1999, Engelmann-Martin, 2002.

⁷¹ Andrew Moravcsik spreekt in dit verband van een Duits-Franse Quid-pro-quo. Frankrijk zou akkoord gaan met de Duitse eenwording en in ruil hiervoor zou Duitsland toestemmen in een gemeenschappelijke Europese munt. Andrew Moravcsik, 1998, 386-404. Er zijn historici die deze these niet ondersteunen. De historicus Heinrich-August Winkler stelt in dit verband: 'Es wäre zwar falsch zu behaupten, dass Kohl im Jahr 1990 die Deutsche Mark aufgab, um Mitterrands „d'accord"

deze achtergrond niet de conclusie worden getrokken dat wanneer identiteit als variabele in buitenlandse politiek een rol gaat spelen, het beleid zijn rationele karakter verliest. Er bestaat in Duitsland een consensus dat de Euro en Europese economische integratie veel economische voordelen voor Duitsland hebben opgeleverd.⁷² Een niet-materiële identiteit (een goede Duitser is ook een goede Europeaan) hoeft niet materiële variabelen (nationale economische voorspoed) uit te sluiten.

Duitsland als Zentralmacht

Het concept *Zentralmacht* heeft zijn wortels in het realisme. De Duitse politicoloog Rainer Baumann herleidt de oorsprong van het begrip zelfs tot de achttiende eeuw.⁷³

In verband met het buitenlandse beleid van Duitsland werd de term *Zentralmacht* vooral door de historicus Hans-Peter Schwarz gepropageerd. Het argument van Schwarz was dat Duitsland na de eenwording en met het uiteenvallen van de bipolaire wereld weer de centrale macht van Europa was geworden. Hij gebruikte de term *Zentralmacht* niet alleen om aan te duiden dat het herenigde Duitsland weer een Europese grootmacht zoals Frankrijk was geworden, maar dat Duitsland gezien zijn geografische ligging midden in Europa, zijn economisch potentieel, zijn bevolkingsaantal en zijn cultuur die veel Oost-Europese landen aantrok, een belangrijke zo niet de belangrijkste rol op het Europese continent moest spelen.⁷⁴

Om twee redenen kan het rolconcept *Zentralmacht* geassocieerd worden met de realistische theorie van internationale betrekkingen. In de eerste plaats gaat het om het concept macht dat binnen deze rol vooral in materiële termen wordt uitgedrukt. Bovendien is het zo dat wanneer binnen deze rol over macht gesproken wordt het om ‘machtsbalanceren’ gaat, eveneens een realistisch kenmerk. Ten tweede is de geopolitieke component van het concept (Duitsland als de centrale macht van Europa) ontstaan vanuit het realisme. Deze geopolitieke dimensie is van belang omdat bij het definiëren van Duitse macht alle materiële

---

zur deutschen Einheit zu erhalten. Zu den Vätern des Projekts einer gemeinsamen europäischen Währung gehörten schon die Vorgänger von Kohl und Mitterrand, Helmut Schmidt und Valéry Giscard d'Estaing, und die Verhandlungen darüber hatten bereits begonnen, ehe die deutsche Frage wieder aktuell wurde'. In: *Cicero*, Oktober 2010, 74.

⁷² Risse, 2007, 57.

⁷³ Hij schrijft in dit verband: ‘Die Formulierung des Begriffes der Zentralmacht und damit zusammenhängend die Charakterisierung Deutschlands mit diesem Begriff geht auf den Diplomatiehistoriker Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760-1842) zurück. Heeren bezeichnete im Jahre 1809 das Heilige Römische Reich deutscher Nation, drei Jahre nachdem es in den Napoleonischen Kriegen sein Ende fand, als Europas Zentralstaat’. Rainer Baumann, ‘Deutschland als Europas Zentralmacht’, in: Siegmund Schmidt en Gunther Hellmann, Hrsg., *Handbuch zur deutschen Außenpolitik*, 2007, 62.

⁷⁴ Hans-Peter Schwarz, *Die Zentralmacht Europas. Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne*, 1994, 10-11.

variabelen die een uiting van macht zijn in beschouwing worden genomen. Het rolconcept centrale macht verwijst naar de *Mittellage*-positie van de Bondsrepubliek. De geografische positie van het herenigde Duitsland en het feit dat geen ander land in Europa zoveel buurlanden heeft als Duitsland is realistisch gezien een voordeel, maar kan ook problematisch zijn. Duitsland is hierdoor te groot om geen rekening mee te houden, maar tegelijkertijd ook te klein om de rol van hegemoon op zich te nemen. In dit opzicht kan *Zentralmacht* ook figuurlijk worden opgevat, Duitsland als een land tussen hegemoon en gewone Europese staat in.

Een belangrijk verschil tussen de betekenis die Hans-Peter Schwarz aan het rolconcept *Zentralmacht* gaf en een realistische analyse is dat Schwarz voor Duitsland een *Gestaltungsaufgabe* zag. Waar realistische theoretici uitgaan van de status-quo, de nadruk leggen op de beperkingen en geen maakbaarheidsidealen koesteren, stelde Schwarz dat Duitsland, rekening houdend met zijn macht, een leidersrol in Europa had te vervullen en meer politieke verantwoordelijkheid op zich moest nemen.⁷⁵ Duitsland was in zijn ogen te zachtmoedig geworden.⁷⁶ En rekening houdend met de veranderingen als gevolg van de hereniging was de relatieve macht van Duitsland toegenomen. De Bondsrepubliek was nog met ongeveer zestig miljoen inwoners een vergelijkbare macht als Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk of Italië. Na de hereniging nam Duitsland met meer dan tachtig miljoen inwoners duidelijk afstand van de genoemde landen. Ook kreeg Duitsland binnen het kader van ‘twee-plus-vier-verdrag’ zijn volledige soevereiniteit terug.⁷⁷ Als laatste zorgde de oostelijke uitbreiding van de EU ervoor dat de centrale ligging van Duitsland nog belangrijker werd.⁷⁸

Gezien de veranderingen en de relatieve en absolute machtstoename van Duitsland zou de Bondsrepubliek tegen de achtergrond van het rolconcept Duitsland als centrale macht een belangrijker rol moeten gaan spelen in de internationale betrekkingen. De onderzoekers die zich met de veranderingen in de buitenlandse politiek van Duitsland bezighielden, kunnen in twee kampen worden verdeeld.

Aan de ene kant zijn er wetenschappers die beweren dat Duitsland na de hereniging over het geheel gezien vasthoudt aan een *Kultur der Zurückhaltung*.⁷⁹

---

⁷⁵ *Ibidem*, 11.

⁷⁶ Interview met Hans-Peter Schwarz, ‘Duitsers zijn zachtmoedig geworden’, in: *NRC-Handelsblad*, 20/05/1995. <http://www.nrcboeken.nl/recensie/historicus-hans-peter-schwarz-duitsers-zijn-zachtmoedig-geworden> (21/02/2011).

⁷⁷ Voor de volledige tekst van het verdrag: <http://usa.usembassy.de/etexts/2plusfour8994e.htm> (22/02/2011).

⁷⁸ Deze drie veranderingen hebben na 1990 volgens sommigen ervoor gezorgd dat Duitsland veranderd is in het belangrijkste Europese land. Jeffrey Bergner, *The New Superpowers. Germany, Japan, the U.S., and the New World Order*, 1991.

⁷⁹ Schlör, 1993, Berger, 1998, Maull, 2006.

En als er eventueel door politici wordt afgeweken van de algemene richtlijnen van het Duitse buitenlandse beleid van de Bonner Republiek, dan hebben die afwijkingen meer met politieke stijl te maken dan met politieke strategie.

Aan de andere kant, zij die de these van Duitsland als centraalmacht verdedigen, stellen dat de Duitse buitenlandse politiek na de hereniging en vooral vanaf 2000 zelfbewuster en realistischer geworden is.⁸⁰ De politicoloog Hellmann stelt dat Duitsland na de hereniging op internationaal niveau meer verantwoordelijkheid heeft opgeëist. Een gooi naar een permanente zetel bij de Veiligheidsraad, de inzet van de *Bundeswehr* buiten Duits grondgebied, Duitse deelname aan de onderhandelingen rondom het Iraanse nucleaire programma (binnen de EU-3 maar ook bij de P-5 plus Duitsland)⁸¹ en de centrale rol die Duitsland binnen de EU speelt, zijn een paar illustratieve voorbeelden. De rol die Duitsland zich de laatste jaren op Europees niveau toe-eigent, verschilt van de rol die het land vóór de hereniging speelde, namelijk als motor van Europese integratie. De harde politiek van Duitsland ten aanzien van Griekenland tijdens de financiële crisis in het voorjaar van 2010 ziet Hellmann als een goed voorbeeld van een realistische politiek.⁸² Ook Daniel Göler en Mathias Jopp zien de toenemende wens van Duitsland om Europese politieke kwesties via een informele weg en in overleg met andere grote Europese machten te regelen als een kenmerk van de ‘Zunehmend eine zentrale Rolle’ van Duitsland binnen de EU:

Besonders die Forderung nach einer stärkeren Berücksichtigung der demographischen Komponente bei Mehrheitsabstimmungen, wie sie mit Einführung der doppelten Mehrheit im Lissabonner Vertrag letztlich auch durchgesetzt werden konnte, aber auch die zunehmende Neigung zur Bildung von informellen Führungszirkeln – vor allem bei außen- und sicherheitspolitischen Fragen im Zusammenspiel mit Frankreich und Großbritannien – können als Beispiele aufgeführt werden.⁸³

Aan de hand van deze voorbeelden kan geconcludeerd worden dat Duitsland na de eenwording stap voor stap een actievare rol binnen de internationale betrekkingen is gaan spelen. Het land heeft echter geen misbruik gemaakt van zijn macht zoals te verwachten valt vanuit een neorealistische benadering. Het rolconcept *Zentralmacht* refereert meer aan het feit dat Duitsland na de eenwording in 1990 weer een soeverein land is geworden dan aan een land dat uit

---

⁸⁰ Szabo, 2004, Hellmann en Roos, 2007, Hellmann, 2010, 2011.

⁸¹ E3 staat voor Duitsland, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Onder 5+1 wordt verstaan de permanente leden van de VN-veiligheidsraad plus Duitsland.

⁸² Hellmann, 2011, 735.

⁸³ Daniel Göler en Mathias Jopp, ‘Deutschlands konstitutionelle Europapolitik: Auswirkungen veränderter innen – und außenpolitischer Rahmenbedingungen’, in: Thomas Jäger en Alexander Höse, *Deutsche Außenpolitik. Sicherheit - Wohlfahrt - Institutionen und Normen*, 2011, 463.

is op machtsmaximalisatie. Duitsland als centraalmacht houdt, om met Joschka Fischer te spreken, ‘einer selbstbestimmteren Nation’ in.⁸⁴

Duitsland als Wirtschaftsmacht

Waar je ook ter wereld op straat loopt en naar de voorbij rijdende auto's kijkt het is onmogelijk om geen Duitse auto's te zien. Welke apotheek je ook inloopt, je zult er zeker Duitse medicijnen aantreffen. Hetzelfde geldt binnen de sport. In elke sporttak zijn meestal de beste sportproducten van Duitse herkomst. In de kledingindustrie, de voedingsindustrie, de telecommunicatie, de drukpersindustrie, maar natuurlijk ook op vele andere terreinen nemen Duitse producten zowel kwalitatief als kwantitatief een vooraanstaande positie in. Kortom, Duitsland is een *Weltwirtschaftsmacht*.⁸⁵

Duitsland is naar zijn eigen zelfbeeld maar ook in het beeld dat anderen van Duitsland hebben een goed geïntegreerde, coöperatieve handelsstaat met een sterke oriëntatie op de economische wereldmarkt.⁸⁶ Het land staat sinds 1990 altijd in de top vijf van grootste exporteurs. Het gewicht van de Bondsrepubliek is om deze redenen binnen de internationale financiële instituties zoals de Wereldbank, de Wereldhandelsorganisatie (WTO), en het Internationaal Monetair Fonds (IMF) heel zwaar.⁸⁷

Het rolconcept handelsstaat is voor het eerst gebruikt door de Amerikaanse econoom en politicoloog Richard Rosecrance. Rosecrance beschreef de politieke stijl van handelsstaten als staten:

Die in erster Linie nicht nach militärischer Stärke oder territorialer Expansion, sondern nach Wohlstandsmaximalisierung streben und dabei Einschränkungen ihrer Souveränität in einer interdependenten Welt als Voraussetzung ihrer Politik akzeptieren.⁸⁸

Het belangrijkste voorbeeld van Rosecrance was Duitsland. Het *Wirtschaftswunder* van de jaren vijftig had het fundament gelegd voor de transformatie van Duitsland in een handelsstaat waar economische groei voornamelijk afhankelijk was van de export.⁸⁹ Hierdoor had Duitsland baat bij vrede en economische interdependentie.

---

⁸⁴ Joschka Fischer, 'Ich war einer der letzten Rock'n'Roller der deutschen Politik', Interview Fischer met in *Tageszeitung*, 23/09/2005.

⁸⁵ Norbert Kloten, 'Die Bundesrepublik als Weltwirtschaftsmacht' in: Karl Kaiser (ed.), *Deutschlands neue Außenpolitik, Vol.1: Grundlagen*, 1997, 63.

⁸⁶ Staack, 2000, 2007, Colschen, 2010.

⁸⁷ Staack, 2007, 85.

⁸⁸ Richard Rosecrance, *Der Neue Handelsstaat. Herausforderungen für Politik und Wirtschaft*, 1987, 15.

⁸⁹ Hellmann, 2006, 81. Volgens Hellmann had naast de *Wirtschaftswunder* ook de pro Amerikaanse politiek van Adenauer bijgedragen aan de concentratie van Duitsland op handel. Hij schrijft in dit

Passend bij de buitenlandpolitieke identiteit van een handelsstaat is de hang naar ‘Steuerung des permanenten Kompromisses’.⁹⁰ Een terughoudende politiek, primaat van multilateralisme en sluiten van compromissen, kortom; ‘the policy of middle way’.⁹¹ Binnen de theorie van de internationale betrekkingen is het rolconcept handelsstaat nauw verbonden met het neoliberalisme en gaan de kenmerken van het neoliberalisme ook voor een handelsstaat op. Zo spreekt Rosecrance van ‘handelsstatelijkheid’. Een handelsstaat prefereert economische interdependentie boven economische autarkie of politieke autonomie. Binnen dit rolconcept wordt ervan uitgegaan dat verschillende vormen van internationale politieke en economische interdependentie (bijvoorbeeld internationale arbeidsdeling) niet nadelig zijn maar eerder voordelen met zich meebrengen. Als gevolg hiervan steunt een handelsstaat economische en politieke integratie binnen zijn eigen regio maar ook wereldwijd. Michael Staack concludeert tegen de achtergrond van de geschetste kenmerken van een handelsstaat het volgende over zijn politieke stijl:

Daraus ergeben sich außerdem Konsequenzen für die Innenpolitik, denn die Loyalität der Gesellschaft beschränkt sich, gefördert durch transnationale Vernetzungen, nicht mehr *ausschließlich* auf das eigene Staatswesen. Sie ist zugleich an der Prosperität der Partnerstaaten interessiert und deshalb bereit, Interdependenzen zu akzeptieren und supranationale Integration zu unterstützen.⁹²

Om deze redenen zijn neoliberalen voorstander geweest van meer Europese integratie, maar ook van globalisering. Meer economische integratie zorgt ervoor dat de buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland als handelsstaat versterkt is na het einde van de bipolaire wereld en de toename van globaliseringprocessen in de jaren negentig van de vorige eeuw.⁹³

---

verband: ‘Historisch ging die Westintegration Adenauers mit einer starken Freihandelsorientierung einher. Wenn auch zunächst die Kriegsschäden beseitigt und eine Wirtschaftsinfrastruktur weitgehend neu aufgebaut werden musste, so trat die Bundesrepublik schon 1951 und 1952 den maßgeblich von den USA gegründeten internationalen Wirtschaftsinstitutionen, dem Allgemeinen Zoll- und Handelsabkommen (GATT), dem Internationalen Währungsfond (IWF) und der Weltbank bei. Mit der Gründung der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl (EGKS) und der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaften (EWG) sowie der Europäischen Atomgemeinschaft wurden diese regionalen Zusammenschlüsse schnell zum zentralen Forum deutscher Außenwirtschaftspolitik, 2006, 86-87.

⁹⁰ Ernst-Otto Czempel, ‘Aktivieren, reformieren, negieren? Zum 50jährigen Bestehen der Vereinten Nationen’, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1995, No.42, 40.

⁹¹ Manfred Schmidt, ‘West Germany: The Policy of Middle Way’, *Journal of Public Policy*, 1987, 7 (2), 135-177. Lars Colschen onderscheidt verder vier kenmerken van een handelsstaatspolitiek: 1- Außenwirtschaftsförderung, 2- Handelspolitik, 3- Internationale Währungs- – und Finanzpolitik, 4- Energie- und Rohstoffsicherheit, 2010, 235-352.

⁹² Staack, 2007, 87.

⁹³ Kreile, 1992. Vergelijk Kloten, 1997, Müller, 1998 en Zürn, 1998.

Duitsland als Zivilmacht

Na de Duitse hereniging sprak de Duitse minister van Buitenlandse Zaken van het herenigde Duitsland, Hans-Dietrich Genscher, de *Bundestag* toe:

Das vereinigte Deutschland wird größeres Gewicht haben. Wir wissen, dass sich die Völker Europas die Frage stellen, wie wir Deutschen dieses größere Gewicht nutzen werden. Es kann darauf nur eine Antwort geben: Mit diesem größeren Gewicht streben wir nicht nach mehr Macht, wohl aber sind wir uns der größeren Verantwortung bewusst, die daraus erwächst.⁹⁴

Meer verantwoordelijkheid nemen en niet streven naar macht lijkt paradoxaal. Immers een 'Kultur der Zurückhaltung' gaat niet samen met het nemen van meer verantwoordelijkheid in de politiek. En het nemen van verantwoordelijkheid, zoals dat na 1990 dominantier geworden is binnen de politieke cultuur van Duitsland zou op een zodanige manier gekanaliseerd moeten worden dat dit machtsmisbruik door de staat tegenhoudt.⁹⁵ De paradox die hier naar voren komt heeft met het concept macht te maken. De vraag wat macht is en hoe het gebruikt kan worden, is een vraag die in de Duitse geschiedenis en binnen het politieke discours steeds andere antwoorden heeft gekend.⁹⁶ Duitsland heeft deze paradox ook na de hereniging proberen op te lossen door zijn pro-Europese beleid voort te zetten. Tegelijkertijd betoogden sommige wetenschappers dat de politieke structuren en instituties in het Duitsland van 1945 zo goed ingebed waren binnen democratische (Europese) instituties, dat machtsmisbruik door Duitsland onmogelijk was geworden. Hiermee was de angst voor een Duitse *Sonderweg* ongegrond. Zo stelde de Duitse politicoloog Karl Kaiser vast dat:

Mit der Vereinigung von 1990 ist ein geeintes Deutschland entstanden, das es in der Geschichte noch nie gegeben hat: eine gefestigte Demokratie, ohne territoriale Forderungen und ohne Feinde. Ein Land, das in seinen Werten, politischen Institutionen, seinem wirtschaftlichen Überleben und seiner Außenpolitik zutiefst mit dem Westen, insbesondere Westeuropa, verflochten ist.⁹⁷

De politieke terughoudendheid was ook terug te vinden in de Duitse grondwet (*Grundgesetz*) waarin expliciet een verbod was opgenomen op een aanvalsoorlog. In plaats van militaire machtsuitbreiding en dominantie wilde de Bondsrepubliek de internationale betrekkingen civiliseren. Meer multilateralisme, internationale

---

⁹⁴ Hans-Dietrich Genscher, Rode tot de Duitse Bundestag, 21/09/1990.

⁹⁵ Er wordt zelfs van 'Führungsverantwortung' gesproken. Zie: Christoph Bertram, 2004, Werner Weidenfeld, 2006.

⁹⁶ Terlouw, 2008, 42. Ook uitvoerig behandeld in Schöllgen, 1993, 1997.

⁹⁷ Kaiser, 1994, 2.

samenwerking, dialoog, en een sterke mate van moralisme bepaalden de buitenlandpolitieke cultuur. Deze politieke identiteit is vanaf de jaren negentig door politicoloog Hanns Maull en zijn collega's aan de universiteit van Trier als *Zivilmachtidentität* omschreven.⁹⁸ Een *Zivilmacht* prefereert coöperatie en samenwerking boven conflict, multilateralisme boven unilateralisme en internationaal recht boven macht. Maull stelt vast dat het rolconcept *Zivilmacht* in het bijzonder de leidraad vormt voor de Duitse buitenlandse politiek na 1990.⁹⁹ Het doel van een civiele mogendheid is ook om de internationale betrekkingen te civiliseren. Deze normatieve component van het concept ontleent Maull aan het werk van de Duitse sociaalwetenschapper Dieter Senghaas die daaraan zes dimensies toekent:

- 1- Die Entprivatisierung von Gewalt
- 2- Die Kontrolle des Gewaltmonopols und die Herausbildung von Rechtsstaatlichkeit
- 3- Die Schaffung von Interdependenzen und Affektkontrolle
- 4- Formen demokratischer Beteiligung
- 5- Soziale Gerechtigkeit, und eine
- 6- konstruktive politische Konfliktkultur.¹⁰⁰

Toegepast op het rolconcept *Zivilmacht* en de identiteit van de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek kan een onderscheid gemaakt worden tussen de descriptieve dimensie van het concept en een normatief politieke dimensie. Uitgangspunt bij de wetenschappelijke analyse van de Duitse buitenlandse politiek na de hereniging aan de hand van het rolconcept civiele mogendheid is het empirische onderzoek naar het daadwerkelijke gebruik van de componenten van het concept civiele mogendheid door de politieke elite.¹⁰¹ In hoeverre maakt de politieke elite bij het formuleren van beleid gebruik van de kenmerken van een ideaaltype *Zivilmacht*.¹⁰²

Het begrip civiele macht (civilian power) is voor het eerst in 1972 gebruikt door François Duchêne, de adviseur van Jean Monnet.¹⁰³ Binnen de buitenlandpolitieke cultuur¹⁰⁴ van een civiele mogendheid wordt sterk de nadruk

---

⁹⁸ Maull, 1991, 1992, 1999, 2007.

⁹⁹ *Idem*, 2007, 73.

¹⁰⁰ *Idem*, 1997, 20.

¹⁰¹ Onder politieke elite wordt verstaan, politieke partijen (zowel in de regering als de oppositie), politici, maar ook voormalige politici, en alle actoren die zich in de publieke ruimte met politiek bezighouden. Hieronder vallen ook de experts bij denktanks en adviesorganen.

¹⁰² Maull, 2007, 74.

¹⁰³ Duchêne, 1972.

¹⁰⁴ Met politieke cultuur wordt in deze dissertatie gerefereerd aan de definitie van de Amerikaanse politicologen Sidney Verba en Gabriel Almond. Deze is vanwege zijn omvattendheid de meest uitputtende definitie: '[...] specifically political orientations – attitudes toward the political

gelegd op de verspreiding van democratische normen binnen de internationale betrekkingen.¹⁰⁵ Het is zo dat de Bondsrepubliek behalve dat ze haar eigen buitenlandse beleid vormgeeft in overeenstemming met de 'normative Grundprinzipien der westlichen Demokratien, zij ook ernaar streeft om haar beleid ten aanzien van andere landen een sterk moraliserende inhoud te geven.¹⁰⁶ Duitsland voert ten aanzien van niet-democratische landen een mensenrechtenpolitiek. Überhaupt het voeren van een mensenrechtenpolitiek zegt iets over het moraliserende karakter van het Duitse buitenlandse beleid en over het rolconcept *Zivilmacht*.¹⁰⁷

Wederom vallen het paradoxale karakter en de tegenstrijdigheden van de Duitse buitenlandse politiek op. Het maxime van terughoudendheid aan de ene kant en moralisme en maakbaarheididealën aan de andere kant gaan moeilijk samen. Bovendien is het zo dat Duitsland als handelsstaat ook economische doelen wil realiseren. De politicoloog Wolfgang Heinz beschrijft dit politieke spanningsveld als volgt:

Deutsche Außenpolitik ist durch drei entscheidende Determinanten gekennzeichnet: erstens durch ihre Einbindung in die Vereinten Nationen (VN), die NATO, die OSZE und die Europäische Union, zweitens durch die große und wachsende Bedeutung wirtschaftlicher Interessen als Handelsnation und drittens durch einen gewissen ‚Strukturkonservatismus‘. Die Menschenrechtspolitik steht damit potentiell immer in Konkurrenz zu anderen wirtschaftlichen oder politischen Interessen, und die ‚Auflösung‘ dieses Spannungsverhältnisses kann nach der einen oder anderen Seite ad hoc politischen Praxis erfolgen.¹⁰⁸

Hanns Maull en Knut Kirste stellen dat het begrip civiele mogendheid driedimensionaal is.¹⁰⁹ Zo is er in de eerste plaats een *actor* die een eigen voorstelling van het bedrijven van politiek heeft en die zich in die hoedanigheid van andere actoren onderscheidt. De tweede dimensie heeft met het *rolconcept* zelf te maken. Het doel van een civiele mogendheid is het civiliseren van de internationale betrekkingen. De derde dimensie van het concept behelst de *instrumenten* die de actor tot beschikking heeft om zijn doel te bereiken.

---

system and its various parts, and attitudes toward the role of the self in the system. [...] It is a set of orientations toward a special set of social objects and processes. [...] When we speak of the political culture of a society, we refer to the political system as internalized in the cognitions, feelings, and evaluations of its population', 1963, 12-13.

¹⁰⁵ Maull, 2007, 76.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ Heinz, 2007, 692-701.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 692.

¹⁰⁹ Maull en Kirste, DFG-Project 'Zivilmächte'. Fallstudie *Zivilmacht und Rollentheorie*, www.deutsche-aussenpolitik.de/resources/conferences/zib.pdf 2008 (13/03/2011).

Bij de analyse van de Duitse Iranpolitiek na de hereniging wordt de normatieve dimensie van het rolconcept *Zivilmacht* onderzocht. Bij de toetsing van de normatieve dimensie van het rolconcept *Zivilmacht* met betrekking tot Duitse Iranpolitiek wordt in dit onderzoek de Duitse mensenrechtenpolitiek ten aanzien van Iran onderzocht. Deze vormt een goede indicator om de realisatie van de *Zivilmacht*-doelstellingen in het buitenlandse beleid van de Bondsrepubliek ten aanzien van Iran te meten.

Schaarse studies op dit terrein wijzen erop dat de Bondsrepubliek vanaf 1990 in vergelijking met de periode vóór de hereniging een veel actievere rol heeft gespeeld als het gaat om mensenrechtenkwesaties.¹¹⁰ Zo heeft Duitsland zich binnen de VN ingezet voor initiatieven voor de afschaffing van de doodstraf wereldwijd, afschaffing van massavernietigingswapens, het in het leven roepen van de Hoge Commissaris van de Mensenrechten bij de VN en het Internationaal Strafhof (ICC). Bovendien is het thema mensenrechten altijd een van de vaste agendapunten in betrekkingen van Duitsland met ontwikkelingslanden.¹¹¹

De minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer vatte in 2000 het zelfbeeld van Duitsland met betrekking tot de mensenrechten als volgt samen:

Menschenrechtenpolitik ist Prinzipien – und Interessenpolitik. Aus diesem doppelten Grund wird Deutschland dem Schutz der Menschenrechte weiterhin höchste Priorität geben.¹¹²

De buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland laat zich beschrijven aan de hand van een kwalitatieve discoursanalyse.¹¹³ De strijd om en de productie van

---

¹¹⁰ Helaas is er niet veel literatuur over de mensenrechtenpolitiek van Duitsland. Ook niet in de periode van vóór de hereniging. De laatste jaren zijn er wel mensenrechtenrapporten van het AA zelf gepubliceerd waarin uitgebreid is stil gestaan bij de activiteiten van de Duitse diplomatieke dienst. Deze kleurrijke brochures (die ook online te raadplegen zijn) geven echter een eenzijdig beeld en gaan er altijd van uit dat Duitsland erg veel belang hecht aan de bevordering van mensenrechten wereldwijd. Onafhankelijke analyses zijn schaars. Een sterke analyse is van Konstantin Thun (1985) die Duitse mensenrechtenpolitiek in Argentinië gedurende de jaren 1976-1983 onderzoekt. Een algemeen standaardwerk is een samengesteld werk door Gabriele von Armin uit 1999. Een *Zivilmacht* analyse (constructivistisch van aard) over de Duitse mensenrechtenpolitiek is van Florian Pfeil uit 2000 die het mensenrechtenbeleid van Duitsland vanaf 1990 tot 1998 aan een analyse onderwerpt.

¹¹¹ Heinz, 2007, 693.

¹¹² Fischer, 2000, 3.

¹¹³ Over het algemeen zijn er twee methodologisch verschillende manieren om buitenlandpolitieke identiteit te meten: de kwantitatieve methode en de kwalitatieve methode. Ook kunnen deze methoden gecombineerd worden. In een kwantitatieve methode gaat het om surveys (een momentopname van publieke opinie en het politieke gedrag via interviews), of inhoudanalyse. In een inhoudanalyse hebben we volgens Neuendorf met '[...] a summarizing, quantitative analysis of messages that relies on the scientific method' te maken. Hierbij wordt er bijvoorbeeld per tekst de frequentie van het aantal keren dat een bepaald woord in de tekst voorkomt gemeten. Het mijn inziens belangrijkste nadeel van deze methode is dat de tekst beoordeeld wordt op zijn exoterische (expliciete) waarde en dat er geen aandacht wordt besteed aan de esoterische (impliciete), onderliggende semantische betekenis die alleen door de interpretatie van de onderzoeker zelf, en niet door een computerprogramma boven water kan worden gehaald.

buitenlandpolitieke identiteit kan binnen een discoursanalyse begrepen worden omdat:

The very notion of discourse is usually understood as a collection of related texts, constituted a speech, written documents, and social practices, that produce meaning and organize social knowledge.¹¹⁴

Om de sociale rolconcepten van de Duitse buitenlandse politiek (het zelfbeeld) te toetsen aan de werkelijk gevoerde politiek wordt in deze studie een vergelijkend bronnenonderzoek gedaan. Door het binnenlandse debat over Duitse buitenlandse politiek in het algemeen en de Duitse Iranpolitiek in het bijzonder te vergelijken met het daadwerkelijk gevoerde beleid wordt het mogelijk uitspraken te doen over wat de Duitse Iranpolitiek precies inhoudt; welke onderwerpen worden alleen in de politieke retoriek aangekaart en welke zien we ook daadwerkelijk terug in het gevoerde beleid ten aanzien van Iran. Dit spanningsveld wordt in kaart gebracht.

Bronnen

In deze studie worden de volgende bronnen gebruikt: In de eerste plaats wordt gebruik gemaakt van historische studies over de Duitse buitenlandse politiek. Aan de hand van historische studies kunnen continuïteiten en discontinuïteiten in beeld worden gebracht. Ook wordt het duidelijk waarom in een bepaalde periode een bepaalde identiteitsperceptie de dominante buitenlandpolitieke ‘culturele logica’ van Duitsland vormde.¹¹⁵ Hoewel een onderzoek naar buitenlandpolitieke identiteit in Duitsland niet het voornaamste doel van dit onderzoek is, is het nodig om hieraan aandacht te besteden. De stelling is dat hoe meer binnenlandse strijd bestaat in verband met de politieke rol van Duitsland in de wereld, des te geringer is de efficiëntie van de buitenlandse politiek.

Ten tweede vormen wetenschappelijke biografieën, autobiografieën, publieke redes en toespraken van Duitse politieke leiders een deel van het politieke zelfbeeld van Duitsland. Om deze reden wordt er een beroep gedaan op deze bronnen.

Ten derde wordt gebruik gemaakt van krantenartikelen. Voor de periode waarin het officiële bronnenmateriaal nog geclassificeerd en dus niet toegankelijk is, blijft er geen andere keus over dan gebruik te maken van deze bronnen. Krantenartikelen als bron kunnen voor een wetenschappelijk werk problematisch zijn. Deze bronnen zijn niet even hard als het archiefmateriaal. In deze studie is

---

¹¹⁴ Abdelal (e.a), 2006, 703.

¹¹⁵ Philip Smith, *Why War? The Cultural Logic of Iraq, The Gulf War, and Suez*, 2005, 10.

nauwkeurig met krantenartikelen omgegaan om vertekeningen in het onderzoek te voorkomen. In de eerste plaats is gekozen voor relatief betrouwbare kranten en tijdschriften en in de tweede plaats, en even belangrijk, zijn geen opinie-artikelen gebruikt maar vooral interviews.¹¹⁶ Bovendien zijn krantenartikelen niet als de enige bron bij het geven van een verklaring of het poneren van een stelling gebruikt, maar naast, en ter ondersteuning van andere bronnenmateriaal.

Ten vierde vormen wetenschappelijke publicaties, wetenschappelijke tijdschriften en online-publicaties over het buitenlandse beleid van Duitsland en het Duitse zelfbeeld een bron voor dataverzameling met betrekking tot verschillende standpunten hierover.¹¹⁷

Als laatste wordt uitgebreid gebruik gemaakt van officiële documenten en archiefmateriaal van het Bondsarchief in Koblenz en van het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn. In verband met het GBVB wordt een beroep gedaan op de officiële documenten van het Europese parlement¹¹⁸ (zoals de aangenomen verklaringen en resoluties), de Europese Commissie¹¹⁹ en Raad van de Europese Unie (ook wel Raad van Ministers genoemd).

Verder wordt, aangezien het formuleren van buitenlands beleid niet in een vacuüm plaats vindt maar mede gevormd wordt door interactie met andere actoren, ook gebruik gemaakt van Iraanse bronnen.¹²⁰ Ontwikkelingen in Iran hebben gevolgen voor het Duitse en het Europese buitenlandse beleid ten aanzien van Iran. Zonder aandacht te besteden aan ontwikkelingen in Iran is het niet mogelijk om de effectiviteit van het Duitse Iranpolitiek te onderzoeken.

Deze studie omvat de lange periode 1871-2005. Om de Duitse Iranpolitiek te analyseren is het onderzoek in verschillende perioden ingedeeld om zo de continuïteiten en breukmomenten in de Duits-Iraanse betrekkingen te kunnen waarnemen. Voor de meest recente periode in het onderzoek (1979-2005) zijn veel officiële data nog geclassificeerd. Dat vormt een beperking voor het onderzoek naar het Duitse beleid op de terreinen van politiek, cultuur en economie. Om deze onvermijdelijke beperking te compenseren worden naast een systematische analyse zoals in het historische deel, ook bepaalde thema's die na de Iraanse Revolutie enorme impact hebben gehad op de Duitse Iranpolitiek

---

¹¹⁶ De belangrijkste kranten die gebruikt zijn, zijn de *Süddeutsche Zeitung*, de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, de *Financial Times*, *New York Times*, en de *International Herald Tribune*.

¹¹⁷ Hierbij kunnen we bijvoorbeeld denken aan: <http://www.deutsche-aussenpolitik.de>. Hier worden vooral artikelen gepubliceerd die sterk de nadruk leggen op het analytische concept van *Zivilmacht*, waarin aan het Duitse zelfbeeld, sterk civiliserende eigenschappen worden toegekend. In verband met het Europese buitenland- en veiligheidsbeleid kunnen we denken aan de publicaties van de denktank *The European Council on Foreign Relations*, www.ecfr.eu

¹¹⁸ <http://www.europarl.europa.eu>, <http://www.consilium.europa.eu>

¹¹⁹ http://ec.europa.eu/world/index_en.htm In verband met het GBVB van de EU: http://ec.europa.eu/external_relations/cfsp/intro/index.htm

¹²⁰ Deze bronnen bestaan uit wetenschappelijke studies, krantenartikelen, officiële documenten. Tevens is gebruik gemaakt van de websites van de Iraanse nieuwsagentschappen.

onderzocht. Deze zijn: de Rushdie-affaire, de Mykonos-affaire, het vredesproces in het Midden-Oosten, de situatie van de mensenrechten in Iran, en het nucleaire programma van Iran.

Er wordt gesteld dat zowel de preferenties en handelingen van de actor als de structurele beperkingen van het internationale politieke systeem het gedrag van een staat beïnvloeden. In de woorden van de politicoloog Christopher Hill:

The interplay, indeed overlap, between the domestic and the external sources of behaviour is central to any modern understanding of what foreign policy does, just as the interplay between the interior and exterior worlds is the way in to understanding an individual's behaviour.¹²¹

Analyseren van buitenlands beleid is een complexe onderneming en moet daarom systematisch worden verricht. Aan de ene kant hebben we met het internationale wereldsysteem te maken dat het beste vergeleken kan worden met een grote olietanker die heel langzaam en moeilijk van koers kan veranderen. Aan de andere kant hebben we met politiek op nationaal niveau te maken, die gevoeliger is voor veranderingen en waarin zelfs individuele leiders voor wezenlijke veranderingen kunnen zorgen.

Het is begrijpelijk waarom theoretici van internationale betrekkingen heel generaliserend tewerk gaan. Zij proberen deze complexiteit enigszins overzichtelijk te maken en systematisch en aan de hand van een theorie het gedrag van een staat ten aanzien van een andere staat verklaren. Theorieën zijn noodzakelijk. Wanneer we ook de effectiviteit van het beleid willen meten, moeten we juist terug naar de complexe werkelijkheid. Bovendien hebben in de laatste jaren drie belangrijke veranderingen ervoor gezorgd dat de analyse van het buitenlandse beleid nog ingewikkelder is geworden.

Het einde van de Koude Oorlog heeft het veld aanzienlijk gecompliceerd en onoverzichtelijk gemaakt. Een 'Westbindung politiek' in het geval van Duitsland was veel overzichtelijker dan een 'sowohl-als-auch politiek'. Verantwoordelijkheid jegens één strategische partner kon veel effectiever plaatsvinden dan wanneer er rekening gehouden moet worden met de verschillende belangen van meerdere belangrijke partners.

Ten tweede hebben landen vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw met globaliseringprocessen te maken die de vanzelfsprekendheid van de natiestaat in twijfel hebben getrokken.¹²² Dit proces heeft een transnationalisering van

---

¹²¹ Christopher Hill, *The Changing Politics of Foreign Policy*, 2003, xix.

¹²² Zie Susan Strange, *The Retreat of the State: the Diffusion of Power in the World Economy*, 1996, Susan Strange, *States and Markets*, 1998.

internationale betrekkingen tot gevolg gehad. Steeds meer actoren treden naast de natiestaat in de buitenlandse politiek op.

Ten derde is de aan invloed winnende doctrine van humanitaire interventie en het principe van ‘duties beyond borders’ een belangrijke verandering. Dit proces is belangrijk omdat er sprake is van een democratiseringsproces in het bedrijven van buitenlandse politiek. Buitenlandse politiek is niet meer alleen het domein van beleidsmakers op het Ministerie van Buitenlandse Zaken. Ook de *Öffentlichkeit* zoals de Duitsers het mooi noemen, bemoeit zich met buitenlandse politiek.¹²³

In geval van de Duitse Iranpolitiek moet de Bondsrepubliek sinds de Iraanse Revolutie in 1979 rekening houden met de wensen van twee belangrijke partners, namelijk de Verenigde Staten en Israël. Deze twee landen worden binnen het officiële Iraanse politieke discours, respectievelijk de grote en de kleine satan genoemd. Het is duidelijk dat het antagonisme tussen Iran en de VS en Israël ook van invloed is op het politiekeconomische krachtenveld waarin Duitsland zijn Iranpolitiek vorm geeft. Het is een legitiem en rationeel streven van Duitsland om gezien zijn belang van ‘Energie- und Rohstoffsicherheit’ de banden met Iran aan te halen en zijn natuurlijke energiebronnen en importpolitiek te diversifiëren.¹²⁴

Het lijkt daarom voor de hand te liggen dat Duitsland de economische banden met de islamitische republiek aanhaalt. Tegelijkertijd erkent Iran de staat Israël niet en wenst dat het land wordt vernietigd; ook steunt het groeperingen die Israël met militaire middelen bestrijden. Bovendien heeft Duitsland een bijzondere relatie tot Israël. In 2008, niet veel later dan de toespraak van president Ahmadinejad waarin hij wenste dat Israël van de aardbodem zou verdwijnen, sprak de Duitse Bondskanselier Angela Merkel voor het Israëlische parlement, de *Knesset*, de volgende woorden:

Jede Bundesregierung und jeder Bundeskanzler vor mir waren der besonderen historischen Verantwortung Deutschlands für die Sicherheit Israels verpflichtet. Diese historische Verantwortung Deutschlands ist Staatsräson meines Landes. Das heißt, die Sicherheit Israels ist für mich als deutsche Bundeskanzlerin niemals verhandelbar. Und wenn das so ist, dann dürfen das in der Stunde der Bewährung keine leeren Worte bleiben.¹²⁵

Deze voorbeelden laten het spanningsveld zien waarbinnen de Duitse Iranpolitiek tot stand moet komen. Beleidsmakers moeten zich tegenover meerdere groepen tegelijkertijd verantwoorden: kiezers, belangengroeperingen, non-gouvernementele organisaties (NGO's), bondgenoten, en soms ook aan internationale non-gouvernementele organisaties (INGO's). Het formuleren van buitenlands beleid is een complex proces van interactie tussen verschillende actoren met verschillende preferenties. Dit is bovendien een dynamisch proces

¹²³ Hellmann en Schmidt, 2007, 20.

¹²⁴ Omdat Rusland met het aan de macht komen van Poetin vaak de export van olie en gas als politiek wapen heeft ingezet.

¹²⁵ Toespraak te zien op de Duitse zender ZDF, www.zdf.de (18/03/2008).

dat leidt tot constante evolutie van het gedrag van de actoren. Om deze redenen is de ideale manier om de Duitse en Europese Iranpolitiek te analyseren een veelzijdige benadering waarin op verschillende niveaus en rekening houdend met verschillende perspectieven de buitenlandse politiek van deze actoren ten aanzien van Iran wordt onderzocht. Onder een multiperspectieve analyse wordt verstaan een analyse waarin zowel politieke als ook economische en culturele determinanten worden onderzocht.

Met deze motivatie is de willekeur die aan elke studie kleeft niet geheel verdwenen, maar alleen op deze manier wordt het mogelijk om buitenlandse politiek adequaat te onderzoeken.